

З М І С Т.

1. <i>Борис Крупницький: З історії Правобережжя 1683—1688 рр.</i>	1
2. <i>Михайло Антонович: Студії в часів Наливайка</i>	32
3. <i>Андрій Яковлів: Конспіративне листування в Україні в 2-ій пол. XVII в.</i>	116
4. <i>Дмитро Дорошенко: Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665—1666).</i>	120
5. <i>Дмитро Чижевський: Український літературний барок</i>	145
6. <i>Вадим Щербаківський: Емальова ікона українського майстра XVIII віку.</i>	211
7. <i>Симон Наріжний: Одеське Товариство Історії й Старовини.</i>	215

Борис Крупицький.

З історії Правобережжя 1683—1688 рр.

Відновлене Яном Собеським правобережне козацтво відоме нам найменше в початках свого існування. В Антонович в своїй відомій монографії „Останні часи козаччини на Правобережжі“¹⁾ торкнувся зовсім побіжно цього часу; в сути речі його праця дає нам образ життя й діяльності козаччини лишень з 90-х років XVII ст. На роки 1689—90 проливає нове світло цінна своїми матеріалами розвідка М. Андрусяка „До історії правобічних козаків в 1689—90 рр.“²⁾: в ній трактується голосна справа арештування Палія в 1689 р. (а не в 1688 р., як думав В. Антонович) і виявляються початки гетьманування наступника Могили, наказного гетьмана Гришка (1689).

Саме роки 1683—1688 уявляють собою свого роду пусте місто. Найбільше ми ще знаємо про гетьмана Куницького (1683), зате ціле гетьманування Андрія Могили (1684—1688) і діяльність того ж часу Семена Палія залишаються майже зовсім недослідженими.

Тим часом існує чимало старих джерел, яких або зовсім не було використано, або взято під увагу більш-менш побіжно. До першої категорії належать, наприклад, нотатки відомого Патрика Гордона, який, сидючи в роках 1684—85 в Києві, уважно стежив за життям Правобережної України і заносив дещо і в свій „Дневник“, та „Дополнение къ Актамъ Историческимъ“ (т. XI і XII); до другої — „Акты Западной Россіи“ (т. V), „Epistolae historico-familiares“ Залуського (т. I, ч. II), а також й інші.

Ще важнішими видаються мені відомості, які подавала тогочасна німецька преса. Їх є дуже багато, особливо в *Leipziger Post — und Ordinar-Zeitung*,³⁾ менше в берлінських органах, *Fama*,⁴⁾ *Mercurius*⁵⁾ і *Postillon*,⁶⁾ та в гамбурзькій *Relations-Curier*⁷⁾. Як джерело уявляють з себе газетні кореспонденції матеріал другої руки, до якого треба дуже критично ставитися. Але й тут мусимо в нашій оцінці виходити з обставин часу, географічного положення, можливостей правдивої чи неправдивої інформації. Я розглянув, наприклад, цілий ряд кореспонденцій ляйпціської газети що до кримського походу Голіцина й Самойловича 1687 р. і знайшов там силу неправдивих відомостей, заснованих на звичайних чутках. Причина ясна: з армією, що знаходилася в далеких степах, не було ніякого зв'язу.

¹⁾ В. Антоновичъ, *Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра*, Архивъ Юго-Западной Россіи, Киевъ 1868, ч. III, т. 2. Далі я цитую за українським перекладом в Руській Историчній Бібліотеці, Львів 1896, т. XVIII.

²⁾ *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, Львів 1930, т. 100.

³⁾ *Dresdener Landesbibliothek, Ephem. his.* 171.

⁴⁾ *Preussische Staatsbibliothek, Zeitungen* 670^a.

⁵⁾ *Ibid., Zeitungen* 672^a.

⁶⁾ *Ibid., Zeitungen* 669^a.

⁷⁾ *Hamburger Staatsbibliothek, KD. VI.* 401.

зку: лишень по закінченню походу почали появлятися більш менш обігрунтовані кореспонденції.

Інакше було з Правобережжам. Територіяльно воно лежало дуже близько до інформаційних осередків, що приходять для нас під увагу. Центром інформації про Правобережну Україну, що йшли до німецької преси, був Львів, а почасти Яворів, де залюбки перебував Ян Собеський з своїм королівським двором і фамілією. Кореспонденційна співпраця улегшувалася й тим, що на польській службі, особливо в армії, було чимало німців, від яких можна було дістати інформації. Таким був, наприклад, полковник Раппе, командант Білої Церкви. У Львові посаду „постмайстера“ займав якийсь „Zywert“, певно німець, в руки якого, очевидно, попадали й різні урядові звідомлення. Цілком можливо, що він і був тою інстанцією, від якої німецька преса брала переважно свої відомості; в джерелах існують вказівки, що він постачав їх і приватним особам, напр. титулярному київському єпископу, А. Залуському.⁸⁾ Ще цінніша для нас та обставина, що в пресі подаються не тільки чутки або розмови з переїзжими купцями, козаками, польськими і німецькими старшинами, але в переказах й звідомлення офіційних осіб, напр. королівського комісара по козацьким справам Дружкевича, командантів Білої Церкви і Немирова, листи Могили до коронних гетьманів, реляції з королівської польової квартири й т. д. Отже це підвищує користність джерела, хоч і не звільняє нас від обов'язку дуже обережного до нього відношення.

Я не думаю давати повного огляду подій на Правобережжі 1683 – 1688 р. Що вже вяснено В. Антоновичем і іншими істориками, залишаємо на боці або згадуємо тільки принагідно. Досліджуються в першу чергу такі дії або факти, відносно яких можна сказати щось нового або принаймні їх доповнити.

І. Гетьман Куницький

Обставини походу Куницького в Молдавію і буджацькі степи наприкінці 1683 р. відомі. В. Антонович дає цілком вірний образ цих подій: Куницький почав похід у листопаді 1683 р. на чолі 8000 козацького війська; перейшовши у Рашкові через Дністер, він розбив кілька дрібних татарських загонів, спалив передмістя Бендер і, не взявши замку, пішов плюндрувати полишені без оборони села буджацької орди. Дійшовши до Дунаю, гетьман довідався, що позаду його появилася орда, яка саме верталася з турецького обозу з під Відня, і почав спішний відворот вверх понад Прутом. Під час відступу татари нагнали козацьку армію. Замість битися, Куницький утік з невеликим відділом кінноти до Дністра, залишивши козацьку піхоту на поталу ворогові. Ця піхота якийсь час відбивалася, багато її загинуло, і тільки незначній частині козаків вдалося переправитися через Прут і прибути до Могилева.⁹⁾

Вяснимо деякі хронологічні моменти відступу, неузгляднені В. Антоновичем. В „Актахъ Западной Россіи“ видруковано зізнання одного перяславського козака, який яко розвідчик гетьмана Самойловича приймав участь в операціях. Утечу Куницького відносить він на 24 або може й 25 грудня (ст. ст.) 1683 р. („на правдникъ Рождества Господня зъ ночи“).¹⁰⁾ Сам Куницький висловився пізніше в Ясах, що військо почало перехід

⁸⁾ A. Zaluski, Epistolae historico-familiares, Brunsbergae 1710, т. I, ч. II, 874: „Zywert Magister Postae, Andreae Zaluski Episcopo Kijoviensi Reginae Cancellario Leopoli 2 Aprilis“ (1685).

⁹⁾ В. Антонович, 154.

¹⁰⁾ Акты Западной Россіи, С. Петербургъ 1853, т. V, ст. 175.

через Прут і втечу 4 січня н. ст. або 25 грудня ст. ст. („ipso natali Dni stylo veteri“).¹¹⁾ Першим етапом його втечі були Яси, де він появився непізніше 7 січня (н. ст.) 1684 р.: принаймні молдавський господар Петричейко згадує в своїм листі до краківського каштеляна Андрія Потоцького з 7 січня (н. ст.) 1684 р., що в Ясах перебуває гетьман з своїм козацьким відділом і що з ним веде він наради.¹²⁾ Але тут прожив Куницький тільки кілька день. Про це свідчить лист того ж господаря до А. Потоцького з 10 січня (н. ст.) 1684 р., де говориться, що гетьман подався сьогодні („hodie“) з своїми до Немирова.¹³⁾

В січні і лютім 1684 р. Куницький напевно сидів в Немирові, про що ми маємо згадки в львівських кореспонденціях до ляйпціської газети з 11, 25 лютого і 10 березня (н. ст.) 1684 р.¹⁴⁾ За останньою інформацією з 10 березня (підстава — лист королівського комісара над козаками Дружкевича) він знову почав виконувати свої функції і просив польські власти надіслати йому для оборони від татар „Bley und Schwefel“. Коли викликали його козаки до Могилева, залишається невідомим. Вірогідним є припущення, що це могло статися в кінці лютого або найпізніше в початках березня н. ст. Ляйпціська газета посилається в своїм огляді (з 24 березня н. ст.) козацьких заворушень на листи Дружкевича з 7 і 13 березня (н. ст.), де вже подається не тільки про смерть Куницького в Могилеві, але й про вибори нового гетьмана, про викликані цими подіями козацькі розрухи в Немирові й т. д.¹⁵⁾ Отже згідно цим відомостям треба появу Куницького в Могилеві відсунути трохи назад.

Козацькі літописці, Величко, Грабянка, Самовидець, також і Ригельман ставлять замордовання Куницького в Могилеві в зв'язок з його втечею з походу.¹⁶⁾ Цю прийняту в науці версію¹⁷⁾ треба безперечно признати вірогідною. Повстає тільки питання, чи одна втеча привела до таких результатів, чи існували й інші причини, які ще підсилили козацьке незадоволення. Здається, що Куницький взагалі не здобув собі довіря і пошани козацтва. Дещо вкажує на те, що він тримався як пишний і бундючний шляхтич і не дуже то вважав на козацьку ментальність. Цікаво, що Станислав Дружкевич, оскільки повірити відомостям ляйпціської газети з 24 березня (н. ст.) 1684 р., наводив зовсім інші мотиви розправи з гетьманом: козаки викликали його до Могилева під претекстом військової наради; як тільки він появився, напали на нього і забили кулаками до смерті. Причин цього акту подається кілька: Куницький ніколи не притягав козаків до нарад, відпускав послів і розпоряджав грошима без порозуміння з ними, вів розпустне життя з татарками і жидівками, а навіть і з служницями, хоч був одружений, багато людей засудив на кару смерті й т. д. Також і грошеві претензії козаків могли тут грати неабияку роль.

З того ж джерела дізнаємося, що після розправи козаки пішли до Немирова в намірі сплюндрувати місто і взяти в полон дружину бывшего

¹¹⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, ст. 860. Copia literis Ducis Zaporov. Kunicki 9 Januarij Jassis (1684).

¹²⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 858.

¹³⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 863.

¹⁴⁾ Leipziger Post- und Ordinar-Zeitung. Das I. Stück der IX. Woche 1684, Lemberg vom 11 Febr.; das I. St. der XI. Woche 1684, Lemberg vom 25 Febr.; das III. St. der XIII. W. 1684, Lemberg vom 10. Martii.

¹⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii.

¹⁶⁾ Г. Грабянка, Лѣтопись, Київъ 1854, 232; С. Величко, Лѣтопись событій въ Юго-западной Россіи, Київъ 1851, II, 549; А. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, Читенія Им. Об. Ист. и Древ. Р., Москва 1847, VIII, 177; Лѣтопись Самовида, Київъ 1878.

¹⁷⁾ В. Антонович, 154.

гетьмана, але їх випередив Дружкевич, який, приїхавши до Немирова, засів у замок і витримував тут козацькі штурми, аж поки йому не вдалося задовольнити їх виплатою 50000 „Gulden“ та іншими прислугами.¹⁸⁾

Все ж таки маєток Куницького здебільшого був знищений. В літку 1684 р., як це видно з дневника Патрика Гордона (під датою 8 липня 1684 р.), вдова бувшого гетьмана приїхала з Польщі на Правобережжя з листами (певно поручуючими) до команданта Білої Церкви і до нового гетьмана, Андрія Могили. Від останнього вимагала вона відшкодування за зрабовані її чоловікові кілька тисяч овець, кілька сот волів й інші речі.¹⁹⁾

Поход Куницького мав безперечно неабияке значіння; завдяки йому відійшла чимала кількість татарського війська з театру подій в Угорщині до Буджаку. Саме цей результат мав вагу в очах зацікавлених потентатів, папи, цісаря, Яна Собеського. Кінцева поразка Куницького в західньо-європейських джерелах або зовсім не згадується, або тільки побіжно; його успіхи²⁰⁾ зостаються на собі цілу увагу і навіть стають вихідним пунктом деяких дипломатичних акцій. Коли у Відень наспіла вістка про побідну акцію козаків в буджацьких степах, звернувся папський нунцій Buonvisi до цісаря з пропозицією вшанувати цю перемогу відспіванням „Te Deum“

¹⁸⁾ Leipz. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV. W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii: „Diese Tage haben wir unverhofft Zeitung vom Hn. Castellan Lubaczewsky aus Niemirow vom 7. dieses erhalten, des Inhalts, daß, indem er auff der Reise dahin begriffen gewesen, Bericht eingelauffen, wie die Cosacken den Kunizky nach Mohilow beruffen, unter dem Vorwand, einige Kriegs-Consilia mit ihm zu pflegen, als er aber angelanget, hätten sie ihn überfallen, und mit Fäusten todt geschlagen, aus Ursachen, weil er sie niemahls zu Rathe gezogen, Gesandte ohne ihr Wissen abgeschicket, Gelder eingenommen, mit Jüdisch- und Tartarischen Weibern, auch andern, so in Dienstbarkeit gewesen, (ob er gleich selbst verheyretet) zugehalten, viel hinrichten lassen, und was dergleichen mehr; Worauff sie sich bald nach Niemirow begeben, in willens, sein Weib gefangen zu nehmen, und die Statt auszuplündern, zu allem Glück aber wäre der Hr. Castellan ihnen zuvor gekommen, ehe das Schloß noch besetzt, worüber sie sehr unruhig worden, und ihm mit dem Tode gedräuet; weil sie die Gelder, welche ihnen von dem Pabst übermacht, nicht bekommen hatten, weßhalb der Hr. Castellan sie doch zu besänftigen, und mit vielen Höflichkeiten den Aufstand zu stillen muste, sie auff beste dabey bewillkomme und tractirte, auch endlich 50.000 Gulden, so er bey sich führete, auszahlen ließ, welches alles er selbst mit Briefen vom 13. dieses, und wie er gleichsam 2 Tage gefangen gesessen, berichtet . . .“

¹⁹⁾ Tagebuch des Generals Patrick Gordon, St. Petersburg 1851, II, 31.

²⁰⁾ В спеціальній праці Урбанського вважається головною перемогою козаків над татарами бій під селом „Filogranum“ в буджацьких степах (5 грудня н. ст. 1683 р.). На жаль, праці Урбанського (Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii, Lwów 1908) я не мав в руках і тому не знаю, на які джерела він покладався. Цягу Урбанського за Ks. Leonard Pukianiec, Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją (1683—1684). Wilna 1937, Studia teologiczne, IX, 23. Цю перемогу Jos. Maurer (Die Subsidiën des Papstes Innocenz XI zur Führung des Kriegs gegen die Türken, Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland, München 1886, B. 98, H. 10, S. 780) відносить на 7 грудня (н. ст.) 1683 р.

В „Hollandse Mercurius 1683. Het Vier-en-Dertigste Deel. Haerlem 1684, gedruckt by Abraham Casteleyn“ (ст. 148) подається „Extract-Schryvens uyt Stachin van den Hetman Kunicky aen den Heer Castellan Crakowsky van den 17 December“ (1683), в яким Куницький мельдує в театру подій про свою блискучу побіду над татарами і турками в середині грудня десь біля Бендер, між іншим подаючи дуже невигідні цифри: „Wy hebben alhier de Horden (Godt lof) treffelijck verwelkomt, soo dat het niet te vreesen is, dat sy een Inval in Polen of de Ukraine sullen doen, alsoo ick alhier sta, en den Vyandt om Budziak de Vleugels vry wat gekort hebbe, zijnde van deselve met Wijf, Kinderen en Gesin wel 30.000 op de plaets doot gebleven. De Wallachers hebben tot Kissieng den Eedt aen sijn Konincklijcke Majesteyt en de Republijck gedaen, en belooft de Coninglijcke Armeë en Zaporower Cosacken alle bystant te doen. Na dat de Cosacken desen Eed van de Wallachers hadden genomen, ben ick den 14 December in de nacht opgebroocken, en wierdt den 15 door den Bey van Tiakin en Kainack, gelijk oock door den Alibey, als Opper-Commandant over de Horden, die soo aen Turcken, Janitsaren en Spahis 30.000 Man sterck waren, aengetast, doch in dem eersten aenval wierden deselve van onse Cosacken en Wallachers in vier partyen verstroyt, en alsoo

і задемонструвати тим самим перед поляками своє задоволення. З огляду на те, що козаки були схизматиками, нунцій мав спочатку сумніви, чи можна підіймати таку справу. Але врешті решт переважило переконання, що всі християне повинні спільно виступати проти турків, і що ті ж самі козаки воюють тепер з ворогом християнства завдяки субвенції папи.²¹⁾ Також і Ян Собеський похвалявся козацькою акцією в листі до папи 30 січня (н. ст.) 1684 р., вказуючи на значіння її для оборони польських кордонів. Зате його спроба використати молдавський похід козаків у переговорах з Московією не вдалася, бо москалі вже знали й про поразку Куницького.²²⁾

Імя Куницького зв'язано не тільки з походом в Молдавію і Буджак. Польський історик Шуйський каже, що польська держава наприкінці 1683 р. була неменш щаслива й на Україні. Тут каштелян краківський Андрій Потоцький малими силами здобув майже „ціле Поділля й Україну“, за винятком обсажених турками замків.²³⁾ В цій короткій і дуже загальній характеристиці зовсім не виступає на сцену козацький елемент. Тимчасом на підставі львівських відомостей до німецької преси та „Acta historica“ Ключицького (т. VI) приходимо до висновку, що саме козаки на чолі з Куницьким зробили найбільше для осягнення цього результату.²⁴⁾ Операції велися правдоподібно в жовтні 1684 р., саме перед козацьким виступом в Молдавію. Відсутність головних татарсько-турецьких сил (вони були на Угорщині) давало добру нагоду розправитися з нечисленним ворогом на Поділлі. Як відомо, польсько-литовське військо теж гостювало у мадяр; польських відділів залишилося на Правобережжю дуже мало. Зате багато вшталосся тут козаків, які горнулися до Куницького, хоч чимало козацтва пішло й на Угорщину, щоби допомагати польському королеві.

Головний удар був зроблений на турецькі фортеці (окрім Кам'янця), але з різним результатом. Чортківський замок завойовано було при допомозі козаків, Звягиль імовірно самими козаками.²⁵⁾ Операції під Язловцем вів Андрій Потоцький не тільки своїми силами, але й при допомозі 2000

erbarmelijck ter neder gehouden en gants verslagen: in dese gelegentheyt is den Bey van Tiakin mede gedoot, en den Alibey door mijnē Cosacken, alschoon hy 100.000 Rijksdaelders tot sijn Rantsoen presenteerde, op de plaets van't Gevecht ter neder gesabelt. Soo dra wy op haer aenvielen, konden sy tegens ons niet bestaen, en sy konden, om de groote Sneen, het oock niet ontluchten. Wy zijn in dese Actie soo geluckig geweest, dat'er weynige van de onse zijn gebleven, doch van de Turcken leggen wel vier Mijlen verre Dooden, soo van de Janitsaren, Spahis als de Horden, en is alsoo dese gantsche Armee van 30.000 Man t'eenemael geruineert. De Walliachers kan men wel vertrouwen, also sy sig sterck aen on verbunden hebben“.

²¹⁾ Jos. Maurer, Die Subsidien des Papstes Innocenz XI zur Führung des Kriegs gegen die Türken. Historischpolitische Blätter für das katholische Deutschland, München 1886, B. 98, H. 10, S. 780.

²²⁾ Ks. Leonard Pukianiec, Sobieski a stolica apostolska na tle woyny z Turcją (1683—1684). Studia teologiczne, Wilna 1937, IX, 23—24, 98.

²³⁾ I. Szujski, Dzieje Polski, Lwów 1866, IV, 93.

²⁴⁾ Цікаво, що й „Hollandse Mercurius 1683. Het Vier-en-Dertigste Deel. Haerlem 1684“ (ст. 147) приписує саме козакам Куницького цей успіх.

²⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z.: Das I. St. der XLIII W. 1683, Lemberg vom 8 Oktob.: „... hat er („der Herr Szirakowsky Regimentarius“) mit seinen 13. Fahnen, und 1500 Kosaken den Anfang des Krieges in Podolien gemacht, und alda ein festes Schloß, Czartowa (Чортків) genant, stürmender Hand eingenommen... der Herr Druzkiewietz Castellan Lubaczewsky (so Kosaken wirbt, auch in Zwial zum esten mahl von den Schloß die Polnische Fahne ausgehenckt, und die Trumel (Trommel) schlagen lassen)...“ Також згадка про заняття Чортківа козаками знаходиться в Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, Volumen VI. Acta regis Ioannis III ad res anno 1683 ed. Franciscus Kluczycki. Cracoviae 1883, ст. 503 (реляція нунція Арці до ватиканського держав. секретаря в Кракова 24 жовтня 1683 р.).

„добрих“ козаків.²⁶⁾ Вони очевидно не повелися, бо язловецький замок було взято лишень в осени 1684 р. Облогою Бару і Меджибожа зайнявся сам Куницький з козаками, але взяти замок „ohne Artillerie“ не було можливим, так що прийшлося відступити. Поважною подією був перехід в козацькі руки Немирова, столиці Юрія Хмельницького і пізнішої правобережної резиденції Дуки і Драгинича. Цей останній саме тепер кинув свій осередок і втік за Дністер, залишивши великі запаси поживи і зброї, що він встиг зібрати до Немирова. В результаті козаки (1000 чол. по ляйпцігській газеті) зайняли місто без проливу крові.²⁷⁾ Воно стало резиденцією Куницького, а опісля Могили²⁸⁾

II. Андрій Могила

Величко оповідав, що в армії Куницького командував козацькою піхотою під час походу полковник Могила. Коли татари дігнали козаків біля Прута, то гетьман узяв із собою кінноту і втік. Козацька ж піхота билася цілий день, а вночі на чолі з Могилою відійшла налегко, мавши при переправі через Прут утрати. Там же їй поставлено було Могилу гетьманом.²⁹⁾ У львівській кореспонденції з 24 березня (н. ст.) 1684 р. мавмо вказівку на лист Дружжевича з 13 березня того ж року, в яким згадується, що козаки вибрали Могилу в гетьмани ще минулого року („vergangen Jahr“).³⁰⁾ Оскільки такі походні вибори дійсно мали місце, то вони могли відбутися на перший або другий день Різдва Христова по ст. ст., а по новому 4 або 5 січня 1684 р., саме після втечі Куницького.

²⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XLVII W. 1683, Lemberg vom 5 Nov. Acta historica, VI, 503 (той же лист нунція).

²⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XLVII W. 1683, Lemberg vom 5 Nov.: „Daß, wie der Herr Commandant Rappe mit Briefen aus Biala Cierkiew meldet, 1000. Mann von den Cosacken unter einem gewissen Obristen nach Niemerow (eine vornehme und grosse Statt, so vermöge der letztern Pacta bißher unter dem Türcken gewesen) gegangen sind, selbige ohne Blutvergiessen, im Nahmen Sr. Königl. Maj. erobert, auch grossen Vorrath darinnen gefunden haben, wird bestätigt, dabey berichtet, wie der neu-ingesetzte Wallachis. Hospodar Drahn (Драгинич) solches alles dahin schaffen lassen, aber nun entlauffen seye, dahero man verhoffte, die andern Stätte disseite des Dnipers würden sich auch bald ergeben . . . Inmittelst berichtet aus Zwical (Звягаль!?) der Herr Castellan Lubaczewsky, Königl. Commissario in der Ukraine, was massen die Cosaken mit dem von ihm eingesetzten Feldherrn Kunicky nicht zufrieden wären, noch ihm allerdings gehorsamen wollen, doch hätten sie ihm endlich unter Miedzibor gefolget, auch die Statt bald erobert und weil die Türcken, mit viel Christen und Juden, sich in das Schloß retiriret, trachteten sie solches anzugreifen, und ebenfals zu bemeistern: den 2-ten dieses hat inzwischen der Hr. Castellan Krokowsky (Краківський), mit seinen zusammen gebrachten Polen, Littauern, und über 2000 Mann gute Cossaken, das Schloß zu Jaßlowitz zu stürmen, anfangen wollen; dessen Verlauff, und wo die streifenden Tartern sich weiter hin wenden werden, wir mit verlangen erwarten“.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XLIX. W. 1683, Lemberg vom 19 Nov.: „Aus der Ukraine vom Hn. Castellan Lubaczewsky kommt die Nachricht, daß, wie der Feld-Herr in der Ukraine mit den Cosacken unter Miedzibos und Bar ohne Artillerie nichts verrichten können, sie etwas zu ruhen, nach Niemerow gangen, alwo sie viel Ammunition, von der Wolosse gelassen, gefunden, umb nun an gemeldten Orthe ihr Glück zu versuchen, haben sie gedachten Feld-Herrn im Namen Ihrer Königl. Maj. angenommen, welcher viel tausend Mann zusammen bringen kan“.

²⁸⁾ Не згадую тут про відомі спроби колонізації в боку Куницького, які в решті решт не повелися. Про них пишуть В. Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши съ козачествомъ во второй половинѣ XVII в и началѣ XVIII вѣка, Универ. Извѣстія, № 3, Кіевъ 1899, 248 і Н. Костомаровъ, Руина, Собр. Сочин., С. Петербургъ 1905, VI, 333—334.

²⁹⁾ С. Величко, II, 549.

³⁰⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II St. der XV. W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii.

Але, як ми бачили вище, Куницький і далі залишався офіційним гетьманом. Після його замордування в кінці лютого або на початку березня 1684 р. напевно прийшло до нових виборів, які відбулися скорше всього в Могилеві. Саме тут зібралися опозиційно настроєні до Куницького козаки, серед них в першу чергу та решта піхоти, що разом з Могилою щасливо вибралася з турецьких кордонів. Могила був очевидно провідником опозиційної групи і мав в очах козацтва признання за заслуги в поході. Після виборів і перебрання влади в Немирові при співучасті королівського комісара Дружкевича, вислано було 30 козацьких делегатів до короля.³¹⁾ Ян Собеський перебував тоді в Яворові, і тут в 20-х числах березня (н. ст.) прийшло до затвердження нового гетьмана.³²⁾

Козацька революційна хвиля винесла Могила на перше місце. Але в тодішніх обставинах зовсім було нелегко настало зберегти здобуту в поході популярність. З відомих нам джерел набираємо вражіння, що й новий гетьман не користався повагою і довіррям козацтва. Лівобережні гетьмани, Самойлович і Мазепа, дивилися на нього як нездібного чоловіка, називаючи його дурнем і пняницею.³³⁾

Зрештою Могила такою нездарою не був. Як вояк проявив він чималу енергію: крім участі в окремих польських походах,³⁴⁾ його завданням був захист кордонів Правобережної України, особливо Поділля і Східньої Галичини, сторожева служба супроти Камянця й інших турецьких фортець, боротьба з татарами, що раз у раз робили напади на оселі і навіть укріплені пункти Правобережжя, запускаючись іноді дуже глибоко в заселену українцями територію. Ці обов'язки виконував гетьман по мірі своїх сил, здебільшого тісно співпрацюючи з польськими військовими відділами і значно рідше роблячи окремі військові операції.³⁵⁾

³¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV. W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii (на підставі листа Дружкевича з 13 березня): „... hätte er (Дружкевич) den Mohila, welchen die Cosaken vergangen Jahr unter sich erwählt, zum Feldherrn, an des Kunizky Stelle, bestätigt, ihn mit einem Kontusz und Atlassen Kleid, welche erwähnter Kunizky haben sollen, beschencket, auch zugleich die einem Feldherrn gebührenden Insignia, neben 1000. Lowenthl. gegeben, und ihnen so wohl, als die Cossacken hinwiederum ihrem Feldherrn den Eyd der Treue abgeleget, worbey merckwürdig, daß, als sie ermeldten Feldherrn den neuen Kleidern gesehen, sie ihm zugeruffen: Feldherr, zeug deine geflickten Kleider wieder an, und gib diese hinweg, oder es wird dir nicht besser, als dem Kynitzky, gehen, worauff der Hr. Castellan einen Expressen abgefertiget, dem 30. Deputirte folgeten, bey Sr. Königl. Majestät den Eyd der Treue abzulegen, welche obiges alles mündlich bestätigen...“

³²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XV. W. 1684, Lemberg vom 31 Martii: „Ihre Königl. Majest. haben die Cosackischen Abgesandten mit völliger Vergnügung in Jaworow gestern abgefertiget, mit denen ein Commissarius vom Pabst mit Gelde und Röcken nach Niemerow gehet, damit sie hingegen in ihrer Treue, wie vorm Jahre, gegen den Erbfeind verbleiben mögen“.

17. Woche Sonntag. Postilion 1684, Jaworow vom 1 April: „Am vergangenen Montag allhier ein Senatus Consilium in Gegenwart der beyden Herrn Cron-Feldherrn gehalten... und beschlossen, den von den Cosacken neulich, in die Stelle des Entleibten Kunizki eingesetzten Feldherrn Mohilo (weil er wegen seiner Tapferkeit, nüchtern Lebens, und sonderbare gegen dieser Cron tragenden Treu und Affection gerühmet wird) in der Charge zu confirmiren, die Cosacken mit bahren Gelde, Stücken und Munition zu versehen, und hat mit allen Zubehör der Pabstl. Nuntius den præfectum der Patrum Theatinorum zu gedachten Cosacken abgefärtiget“. Про королівське затвердження Могили див. також Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XV. W. 1684, Jaworow vom 31 Martii.

³³⁾ В. Антонович, 155.

³⁴⁾ Про це мова буде пізніше.

³⁵⁾ Див. Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIIIX. W. 1685, Warschau vom 29 Junii; das II. St. der XXIX. W. 1685, Warschau vom 6 Julii; das II. St. L. W. 1685, vom 25 Nov. Hamburger Relations-Courier 1685 Nr. 133 (vom 4 Dez.), Polen vom 25 Nov. Berliner Mercurius 4. Woche 1686, Königsberg vom 18 Januar, und 11 Woche 1686, Lemberg vom 4 Martii. Leip. Post- u. Or.-Z. Das II. St. der XI. W. 1686, Lemberg vom 4 Martii und das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii.

Взагалі він вірно служив Польщі та її інтересам. Стоячи на чолі козацтва, завжди готового до гвалтовних актів проти свого гетьмана, він очевидно відчував потребу опертися на поляках. Бурхлива козацька стихія примушувала його не раз шукати захисту у польських військових частинах, особливо тих, що стояли гарнізоном в Немирові. Маємо враження, що він знаходився в дуже добрих стосунках і з польським командантом Немирова, і з комісаром Дружкевичем, і з вищими польськими властями. Полякам саме такий лояльний та слухняний гетьман був до вподоби; польська влада щиро його підтримувала, не дивлячись на іноді дуже ворожі настрої козацтва супроти свого вибраника. Йдучи за польськими інформаціями, і німецька преса похваляє його, говорячи з приводу затвердження гетьмана про його „Tapferkeit, nüchternen Leben und sonderbare gegen dieser Cron tragenden Treu und Affektion“³⁶⁾ та характеризуючи його як „einen trefflichen Parteygänger“.³⁷⁾

На початку свого гетьманування Могила носився, здається, з досить широкими плянами. Імовірно було це продовження політики Куницького. Гетьман підготовлювався до походу в Молдавію і співпрацював з бувшим молдавським господарем Петричейком.

Відомо, що операції Куницького в Молдавії і буджацьких степах провадилися в згоді з Петричейком.³⁸⁾ В 1683 р. Петричейко, висунутий на місце господаря міцною партією бояр, перейшов на бік Яна Собеського і взяв у свої руки Яси,³⁹⁾ в той час як Куницький із своїми козаками і допомогивими молдавськими відділами подався на буджацьку територію.⁴⁰⁾ Саме в момент, коли татари напали на відступаючих козаків, волохи кинули їх і Куницького, чим очевидно внесли ще більше замішання в козацькі ряди.⁴¹⁾ Невдача Куницького примусила й Петричейка покинути Яси на користь Думитрашка, що саме був тоді визначений турецькою владою на становище молдавського господаря. В лютім 1674 р. Петричейко вже був у Сучаві,⁴²⁾ але незабаром перебрався, очевидно через небезпеку, до Снятиня.⁴³⁾ Він не раз звертався до короля й коронних гетьманів, прохаючи допомоги проти Думитрашка.⁴⁴⁾ Невиключене, що поляки й далі підтримували його та давали надії на допомогу, особливо з боку козаків. Для нас цікаво, що й Могила знаходився з ним в кореспонденції і обіцяв скору підтримку.⁴⁵⁾ З кореспонденцій, надрукованих в ляйпцігській газеті в травні

³⁶⁾ 17 Woche Sonntag. Postilion 1684, Jaworow vom 1 Aprilis.

³⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV. W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii.

³⁸⁾ Лѣтопись событій въ Южной Руси львовскаго каноника Яна Юзефовича 1624—1700. Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи, Кіевъ 1888, ст. 208.

³⁹⁾ Collectanea z dziejopisów tureckich przez I. I. S. Sękowskiego, Warszawa 1825, II, 183, 184, 185.

⁴⁰⁾ В Молдавії чи десь на її кордонах знаходилися тоді Драгичич і Дука, обидва бувши молдавські господарі. Останнього по відомостям, поданим у Залуського [т. I, ч. II, 865 — Novellae Cracovia 1. Februarij (1684)], захопив польський регіментаріус Думідецький. У того ж Залуського й далі вістка (т. I, ч. II, 873 — Leopoli 17 Martii 1684), що Дука в польській полоні. Також і ляйпцігська газета (Das II. St. der XXV. W. 1684, Lemberg vom 2 Junii) подає, що Дука сидить в арешті в Яворові. Про пізнішу його долю не маємо відомостей.

⁴¹⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 860; В. Антонович, 154.

⁴²⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 870 (копія листа Петричейка до в. коронного гетьмана Яблновського в Сучаві 28 лютого 1684 р.) і Collectanea, II, 186.

⁴³⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 874 („Zywert Magister Postae . . . Leopoli 2 Aprilis“), 878 („A. Załuski episcopo kijoviensi amicus confidens Leopoli 21 Aprilis“).

⁴⁴⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 874 (Jazlowco 7 Martii 1684).

⁴⁵⁾ Дополненіє къ актамъ историческимъ, С. Петербургъ 1869, XI, 90 („изъ Львова мая 1 1684 г.“).

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XX. W. 1684, Lemberg vom 28 April:

1684 р., становиться ясным, що такий козацький похід дійсно підготовлювався: в них висловлюється, що кожної хвилини можна сподіватися виступу в похід, зєднання козаків з польськими відділами та Петричейком.⁴⁶⁾ Також і сам гетьман, мовляв, писав, що він незабаром зробить якусь особливу операцію.⁴⁷⁾ Тим часом похід не відбувся. Чому саме, не знаємо; цілком можливо, що перешкодили козацькі заворушення, які вибухли в травні 1684 р.

Саме на початку гетьманування Могили мали ці козацькі заворушення дуже поважний характер. Першу вістку про незадоволення козаків своїм гетьманом знаходимо в львівській кореспонденції з початку квітня (н. ст.) 1684 р.⁴⁸⁾ Правдива революція почалася десь в травні того ж року. В. Антонович ставить її в зв'язок з засідкою, яку зробили турки Могили в Студениці:⁴⁹⁾ тут стратив він ціле своє військо й ледви з 30 чоловіками верхівців утік до Немирова; козаки, роздратовані невдачею, стали нарікати, що поляки заманили їх на службу й обіцяли давати добру платню, а насправді не дають майже нічого. За участь у цій облуді потерпів, мовляв, сам бідолашний гетьман: козаки „волочили його за шию“ по місточку, і він ледви втік у замок до польської залого.⁵⁰⁾

Мені видається дуже сумнівним, щоб засідка під Студеницями мала такі поважні наслідки, хоч гетьман Самойлович у листі до полковника Новицького з 30 травня (ст. ст.) 1684 р. і твердить, ніби там загинуло кілька тисяч козаків.⁵¹⁾ Незабаром сила козацтва (до 5 тисяч) пішла від Могили геть, і відкіля б його стільки взялося, коли втрати справді були дуже великі! Це був скорше епізод, про який кореспонденція з Яворова (з 12 травня н. ст. 1684 р.) згадує в такий спосіб: татари й турки роблять випадки з Кам'янця; під Гусятином вдарили вони на один польський відділ, під „Stadziana“ (чи не Студениця?) несподівано наскочили на Могили, який з козаками ледви встиг сісти на коней.⁵²⁾ Саму революцію виводять газети з непорозуміння в грошевих справах, не сполучуючи її з подіями під Студеницею.

Ця реbelieя повсталa не за браком грошей, як твердять В. Антонович,

„Diese Tage sind aus der Wallachey vom Hospodar Petroczinko an Ihre Königl. Maj. und den Kron-Groß-Feldherrn Schreiben neben Continuation der großen türckischen Zerstörung, und ankommenden Schwarm auf einige Plätze nochmal einen Einfall in Podolien zu thun, eingelaufen. Und ob zwar der von der Pforte eingesetzte Hospodar Dymitratzko, noch hinter dem Dynay stehet, und so schlechter dinges in Wallachey nicht gehen will, weil einige selbiger Bojaren ihm die Nachricht gegeben, daß man ihm entgegen kommen, und den Einzug verwehren wolte; so wird seine Hoffnung so viel mehr zu Wasser, indem der Cosackische Feldherr Mohila, mit dem Hospodar Petroczinko in guter Correspondenz lebet, und so bald nur das geringste sich erheben mögte, mit seinen Cosacken ihm kräftig assistiren, und sich gänzlich conjungiren will“.

⁴⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XVI. W. 1684, Jaworow vom 28 Aprilis; das II. St. der XXIII. W. 1684, Lemberg vom 19 May; das II. St. der XXV. W. 1684, Jaworow vom 31 May.

⁴⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIII. W. 1684, Lemberg vom 20 May: „... So kamen auch Briefe ein, von dem Cosackischen Feldherrn Mohilo... mit Erklärung, daß er in kurzem etwas sonderliches vorzunehmen gedächte, weil die Cosacken sich zu allem willig bezeugten“.

⁴⁸⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XVII. W. 1684, Lemberg vom 8 April: „... Immittelst kommt Bericht, daß die Cosacken, nach dem ihnen des Kunitzky Todt so hingegangen, ihrem neuen Feldherrn, dem Mohilo gleichfals begegnen wollen, wann ihnen der Herr Lubaczewsky nicht vorkommen, ihr Vornehmen mit Glimpff gedämpfet, und die Auführer Ihrer Königl. Majest. zugesandt hätte“.

⁴⁹⁾ Чи не стояла ця операція в якимсь зв'язку з задуманням Могилою походом у Молдавію?

⁵⁰⁾ В. Антонович, 155.

⁵¹⁾ Акты Зап. Россіи, V, 177.

⁵²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXII. W. 1684, Jaworow vom 12 May.

але з приводу поділу вже отриманої платні. Козаки не задоволилися тою квотою, яка їм припала: по Гордону кожний козак отримав 14 „Gulden“ і новий одяг,⁵³⁾ цього було їм замало. В тому ж сенсі висловлюється й Самойлович у вище цитованім листі до охочекомонного полк. Новицького: „и плату польскую не по мыслнѣ (то есть, не по тому, почому имъ хотѣлося) одержавши, за шію его Могиленка волочили...“⁵⁴⁾ Також і львівська кореспонденція з 16 червня (н. ст.) твердить, що козацькі заворушення повстали після отримання грошей, тільки екзекуція над Моголою виглядає тут трохи інакше: „Auch ihren Feldherrn Mohilo mit eisernen Ketten an ein Stück geschlossen, und so übel mit Schlägen tractiret haben, dass er kaum mit dem Leben davon kommen“.⁵⁵⁾

Як би там не було, козаки були дуже незадоволені. Серед них почався рух за виборами нового гетьмана, але поляки поставилися до цих козацьких бажань очевидно негативно. Комісар Дружкевич похвалявся („kluge Verordnung“), що йому вдалося заспокоїти козаків,⁵⁶⁾ але в дійсності козацтво нашло вихід з положення, можливо найбільш неприємний і для поляків, і для самого гетьмана. Більша частина його залишила Правобережжя і повернулася до своїх старих осідків.⁵⁷⁾ В Дневнику Гордона знаходимо з цього приводу дуже мальовниче оповідання: „Могила йшов за козаками з шапкою в руці і з сльозами на очах і благав їх повернутися назад, обіцяючи кожному 10 талярів і новий одяг, але вони все ж таки пішли геть.“⁵⁸⁾

Цих поворотців могло бути від 4 до 5 тисяч;⁵⁹⁾ серед них знаходилися запорожці, донці, лівобережні козаки, в першу чергу переяславці.⁶⁰⁾ Певно, чималу роллю в цім рухові грали окремі ватажки, напр., полковники Левко, Дробязга, Кулик, Палій;⁶¹⁾ також впливала агітація лівобережного гетьмана Самойловича, а особливо переяславського полковника Леонтія Полуботка.⁶²⁾ 27 травня (ст. ст.) прибула до Переяслава велика купа запорожців, донців і лівобережців (до 4000 ч.). Леонтій Полуботок взяв з них присягу на службу цареві і за згодою Самойловича дозволив лівобережцям

⁵³⁾ Gordon, II, 26.

⁵⁴⁾ Акты Зап. Россіи, V, 177.

⁵⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1684, Lemberg vom 16 Junii.

⁵⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1684, Jaworow vom 19 Junii: „Der in der Ukraine unlängst unter den Cosacken entstandene gefährliche Aufstand, nachdem sie eine grosse Summe Geld(e)s, neben vielem Tuch von dem Päbstl. Nuntio erhalten, und die gegen ihren General Mohilo geführt-gefährlich Empörung ist durch des Hn. Castellans Lubaczewsky kluge Verordnung gestillet, daß sie sich gedemütiget, und öffentlich bezeuget haben, wie sie nicht gesonnen wären, aus dem gehorsam von I. Königl. Maj. zu treten, sondern noch wie vor derselben treue Dienste leisten wolten, beklagten sich aber über ihren General den Mohilo, dem sie weiter nicht gehorchen, sondern einen andern, auf S. Königl. Maj. Gut-befinden haben wolten, welchen Gehorsam sie auch durch die anher-geschickte Gesandtschaft bezeugen; Man hält davon, daß dieses durch ausländisch Geld möge verursacht und eine Würckung eines unlängst allhier gewesenem frembden Gesandten sey“.

⁵⁷⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 881 (De actis contra Tartaros, Leopoli 9 Junij 1684). Також Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1684, Lemberg vom 30 Junii, та das II. St. der XXVIII. W. 1684, Preussen vom 8 Julii: „... Und soll der grösseste Theil der Cosacken auch wiederum zu den Moscovitern gefallen seyn“.

⁵⁸⁾ Gordon, II, 26.

⁵⁹⁾ Акты Зап. Россіи, V, 177; Gordon, II, 26.

⁶⁰⁾ Gordon, II, 25—27; Дополненіе къ актамъ историческимъ, XI, 171 (лист переяслав. полк. Л. Полуботка до гетьмана Самойловича в Переяслава 16 червня 1684 р.).

⁶¹⁾ Дополненіе къ актамъ историч., XI, 172, 173; Gordon, II, 26; Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1684, Lemberg vom 30 Junii. Про Палія скажемо ще окремо.

⁶²⁾ Дополненіе къ актамъ историч., XI, 171—173; Gordon, II, 27.

розійтися по своїх полках, а донців і запорожців розмістив покищо по селах Переяславщини на стації.⁶³⁾

Можливо, саме цей значний відплив козацтва побудив Яна Собеського видати новий універсал з 20 червня (н. ст.?) 1684 р., в яким він звертався до запорозьких козаків і взагалі українського населення з закликом йти до нього на службу.⁶⁴⁾ Дійсно було досить охочих людей, що покидали свої оселі в надії на платню або здобич. Це вічно мінлива картина: одні відходять, другі приходять; сталих відносин ще не існує. Ляйпцігська газета вже в кореспонденції з 30 червня (н. ст.) 1684 р. подає: „Тимчасом ця втрата вже знову виповнена, бо до Могили прибуває багато людей.“⁶⁵⁾ На підставі пізнішої відомости зі Львова мало бути у Могили на початку вересня вже 10.000 ч.: 8000 піхоти та 2000 кінноти.⁶⁶⁾ Інша кореспонденція говорить, що Могила мав тоді „etlich 1000 Mann“.⁶⁷⁾

Нова небезпека повстала для Могили в осени того ж року, після повороту з під Камянця, де він допомагав королеві в його операціях в цім районі. Знову відпала від гетьмана якась частина козацтва на чолі з Сулименком.⁶⁸⁾ Сталося це десь недалеко від Камянця на початку жовтня (н. ст.) 1684 р.⁶⁹⁾ У А. Залуського оповідається, ніби Сулименко, повертаючись з 300 козаками з Молдавії, був оточений татарами, перейшов на бік ворога і став йому служити, бо не в стані був боронитися і не мав надії на допомогу.⁷⁰⁾ Але треба думати, що були якісь інші, нам правда невідомі причини, які прихилили цього ватажка на турецько-татарський бік. Недурно ж він виступив незабаром в ролі гетьмана Правобережної України, що був визнаний турецькою владою і мав з її боку значну підтримку. Як новий претендент на гетьманську булаву він зараз же почав енергійну акцію проти Могили і його резиденції.

Взагалі втрата Немирова була болючим ударом для турків і татар. Ця колишня столиця залежних від Туреччини колонізаторів Правобережжя, Дуки і Драгинича, що за їх часів виросла в значне місто („eine vornehme und grosse Statt“),⁷¹⁾ стала тепер резиденцією гетьмана з польської руки і опорним пунктом, в яким знаходилася постійна польська і козацька залога. Місто лежало на турецьким пограниччю, недалеко від Камянця, і викликало у ворога сильне бажання знову взяти його в свої руки. Перша така спроба відбулася вже в березні 1684 р., коли татарська орда налетіла на Немирів, але зустрінулася з міцним спротивом гарнізону і мусіла відступити.⁷²⁾ Другу зробив Сулименко, який в руках турків і татар міг стати новим притягуючим елементом для правобережного населення і козацтва та й чимало зробити для опановання Немирова і його околиць.

Справді, в останніх числах жовтня або на початку листопаду (н. ст.) 1684 р. Сулименко появився на чолі невеликого козацького відділу разом з турками і татарами перед стінами Немирова, вимагаючи його передачі

⁶³⁾ Gordon, II, 26—27 (під 8 червнем 1684 р.); Акты Зап. Россіи, V, 177 (Лист Самойловича до полк. Новицького з Батурина 30 травня 1684 р.).

⁶⁴⁾ Акты Зап. Россіи, V, 178—179 (№ 199).

⁶⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1684, Lemberg vom 30 Junii.

⁶⁶⁾ Дополненіе къ актамъ историч., XI, 97 („възъ Львова, 7 сентября 1684 г.“).

⁶⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XL. W. 1684, Lemberg vom 14 Septem.

⁶⁸⁾ У „Дополненія къ актамъ истор.“ (т. XI, 106) фігурує він як „Самойловко“.

⁶⁹⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 854.

⁷⁰⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 854.

⁷¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLVII. W. 1683, Lemberg vom 5 Nov.

⁷²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XV. W. 1684, Jaworow vom 31 Martii: „Den 18 Martii ist die Horde biß unter Niemerow eingefallen . . .“

та погрожуючи руїною, коли б наважилися ставити йому спротив.⁷³⁾ Цей напад заскочив Могилилу зовсім несподівано. Він покинув місто і зачинився в замку з наявними в Немирові козаками та поляками. Почалася облога замку, яка тривала приблизно три тижня.⁷⁴⁾

Тимчасом Сулименко розвинув акцію й для зеднання собі населення. Його прихильники роаповсюджували серед українців універсали, де новий гетьман оголошував, що сам султан дав йому „Universalien und Privilegien“ на владу на Україні: хто стане проти нього, того буде скарано на смерть, а майно skonфісковано.⁷⁵⁾ В немирівськiм районі було чимало містечок і сел, заселених за часів недавньої колонізації Дуки і Драгинича. З переходом Немирова в козацько-польські руки вони опинилися в тяжкiм положенні, стаючи безпосереднім театром подій. Під владою Дуки і Драгинича мали тутешні люди безперечно спокійніше життя. Тепер перед ними повставала загроза повного знищення, чи то з боку турків і татар, чи то поляків та новозформованого правобережного козацтва. З джерел не зовсім ясно, на чий боці лежали їх симпатії. Можливо, що вони скорше прихилилися на бік претендента, сподіваючись, що під його опікою їм буде легче жити. Деякі села і містечка заключили з відділами Сулименка „ein Armistitium... dass sie sicher bleiben können“.⁷⁶⁾

Також і населення самого Немирова не було певним. Що до нього маємо в джерелах дві версії. Одна, з лясціської газети і „Дополнення къ актам историческим“, подає, що мешканці Немирова готові були перейти на бік ворога і що лишень польський командант міста зумів заспокоїти їх та притримати на своїм боці.⁷⁷⁾ Друга, подана Гордоном за відомостями свідків подій, лубенських купців, має такий зміст: мешканці Немирова, розлючені утисками і вибриками козаків Могили, післали своїх людей з таємною місією до Сулименка. Вони мали прохати претендента прийти їм на допомогу і обіцяли передати місто в його руки. Але коли цей ватажок прибув до Немирова, то частина населення все ж подалася до Могили в замок. Триста міщан в першу ж ніч утікло назад, після чого Могила примусив тих, що ще залишилися, присягати йому на вірність та наказав козакам добре за ними стежити. Тим, що zostалися в місті, повелоса ще гірше: під час штурмів турки, мовляв, гнали їх перед собою на замок і погрожували їм винищенням, коли замку не буде взято. Не спромігшись захопити замок та покидаючи Немирів, турки потягнули за собою і цих нещасливих людей.⁷⁸⁾

⁷³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der L. W. 1684, Zolkiew vom 26 Nov.; Дополнение къ актамъ истор. XI, 106. По відомостям, зібраним Гордоном (II, 60) козаків мало бути приблизно 1000 ч., татар 6000 і яничар 1000. Але в другім місці у того ж Гордона (II, 67) подається менш виразна вістка: „Sulimko mit einigen tausend Tataren und einigen Türken angekommen“.

⁷⁴⁾ Gordon, II, 67.

⁷⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XII. W. 1685, Lemberg vom 1 Martii [подається зміст листа режіментаріуса „Lazinsky“ (певно Лажнівського!) з 21 лютого 1685 р.].

⁷⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XII. W. 1685, Lemberg vom 1 Martii. Про непевність селян маємо ранішу вістку у Залуського, т. I, ч. II, 881 [De actis contra Tartaros, Leopoli 26 Maji (1684)].

⁷⁷⁾ Дополнение къ актамъ истор., XI, 106. Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der L. W. 1684, Zolkiew vom 26 Nov.: „Weil sich aber daselbst ein guter Soldat und Officier, aus Biala-Cierkiew, mit einiger Mannschaft in Besatzung befindet, hätte er mit guten Worten, die in grosser Furcht stehende Gemeinde, welche sich schon ergeben wollen, beredet, daß sie bey ihm Stand halten, und sich zu keiner Übergabe bequemen solten, welches sie dann auch gethan“.

⁷⁸⁾ Gordon, II, 67—68 [„Den 7-ten (März 1685) erfuhrt man durch einige Kaufleute aus Lubni, welche sich zur Zeit der Belagerung von Niemirow daselbst in dem Schloße befunden hatten...“].

Здається, саме під час облоги татарська орда вдерлася в інші райони Правобережжя. Як виходить з відомостей, поданих у Гордона, тут панувало чимале замішання. Польський полковник „Losnitzki“ (чи не Лажнінський!?), що поспішав із своїм відділом на допомогу Могилі, був обложений татарами в Богуславі; Палій, маючи при собі 800 козаків, теж марширував до Немирова, але його оточили татари в „Musigowa (!). Полковник Апостол (Щуровський), почувши про татар, відступив до Чернобиля, а Семен Корсунець заявив, що замість до Немирова піде за Дніпро на службу цареві.⁷⁹⁾

Тим часом Могила вперто боронив замок проти Сулименка, турків і татар. З листа його до коронного гетьмана, зміст якого передано в ляйпцігській газеті, довідуємося, що він мав при собі два козацьких полки; щоби внеможливити ворогові його операції, він спалив нове місто („die Neustatt“) і багато будинків, що знаходилися біля замку. З цієї небезпечної облоги вирятував гетьмана його брат, що стояв тоді з частиною козацького війська на зимових кватирах на Поліссю. Він стягнув козацькі відділи до купи, вдарив несподівано на Немирів і примусив татар і турків до відступу.⁸⁰⁾ Подана у Гордона версія лубенських купців звучить інакше: турки і татари ніби самі відступили після трьохтижневої облоги замку, або через недостачу провіанту, або тому, що почули про наближення польських відділів.⁸¹⁾

Ця облога мала поважні наслідки для населення Немирова. Місто лежало в руїнах: частину його будов спалив Могила; решту доконали турки і татари, за якими пішло чимало й населення в неволю.⁸²⁾ Недавно ще „eine vorhñeme und grosse Statt“, Немирів занепав і став типовою прикордонною фортецею з козацько-польською залогою. Треба припустити, що й околиці Немирова, містечка і села, сильно постраждали. По суті резиденція гетьмана і її околиці залишилися й далі найбільш загроженими пунктами на Правобережжі. Коли турки і татари робили випадки в Кам'янця або влаштовували окремі військові експедиції на Україну, то все звертали свою увагу й в цей бік, про що маємо вістки в ляйпцігській газеті за 1685—1686 роки.⁸³⁾ Зрозуміло, що населення кидало немирівський район і саме місто і або переходило на молдавський бік, або мандрувало вглиб України. Його тут ставало чим далі тим все менше. Колонізацію, почату Дукою і Драгиничем, тепер було майже зліквідовано. Ті, що тут ще зали-

⁷⁹⁾ Gordon, II, 62.

⁸⁰⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1685, Lemberg vom 13 Martii: „Vor einiger Zeit ist gemeldet worden, daß die grosse Statt Niemerow von den Türcken und Tartarn gantz ausgehauen und ruiniret, wie man denn bey 14. Tagen her keine andere Zeitung aus der Ukraine gehabt, nunmehr aber vernommen, daß der Cosackische Feldherr Mohilo, welcher in der Belägerung Niemerow gewesen, durch seinen Bruder, so mit seinen Cosacken in der Podlesze in den Winter-Quartieren gestanden, auff hiervon erlangte Kundschaft, mit einem Corpo zusammen gezogener Cosacken, gantz unverhofft den Feind überfallen, und also Niemerow von der Belägerung befreyet haben solle. Deß Herrn Regimentarii Lacinsky Regiment wäre unter Wegens, Niemerow zu entsetzen, gewesen, aber zu spät kommen, also daß ihm Mohilo Ordre zugesandt, wieder zurück in seine vorige Quartiere zu gehen, und die Völcker nicht abzumatten. Gedachter Mohilo hat, sich desto besser zu defendiren, die Neustatt neben viel Häusern, so nahe dem Schloß gelegen, alle abbrennen lassen, und mit seinen 2. Regimentern, so bey sich gehabt, auffß beste gewehret wie aus dem Briefe, welchen er Sr. Excell. dem Feldherrn übersandt, mit mehrern zu vernehmen“.

⁸¹⁾ Gordon, II, 68.

⁸²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1685, Lemberg vom 13 Martii; Gordon, II, 68.

⁸³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der L. W. 1685, Vom 25 Nov.; das II. St. der IV. W. 1686, aus Preussen vom 20 Jan.; das II. St. der XXII. W. 1686, Lemberg vom 16 May й т. д.

шилися, очевидно теж не мали підстав бути задоволеними Могилою та його козаками. Берлінський Postilion подає на початку 1686 р., що козаки Могили не мають на немирівській території та в спустошеній Україні ніякого вже „Reclinatorium“. ⁸⁴⁾

Сам Сулименко непокоїв Україну ще й в 1685 р. Його відділи стояли на молдавсько-подільським кордоні, можливо в Рашкові або Ягорлику, і приймали участь в турецько-татарських експедиціях проти козаків Могили і поляків. ⁸⁵⁾ Лишень під час польської компанії в Молдавії в осени 1685 р. Могилі вдалося захопити свого противника. Він післав чотирьохтисячний відділ до Ягорлика, де на ту пору сидів Сулименко з 1200 „Schützen“. Козаки взяли Ягорлик приступом, причім багато людей Сулименка, а також турків і татар, опинилося в полоні або було знищено. Саме місто було зруйновано і спалено; Сулименко теж попав у козацькі руки і був висланий в Яворів у розпорядження короля. ⁸⁶⁾ В польській королівській квартирі його певно й зліквідували, хоч про це ми й не маємо відомостей.

Зменшення населення в Немирові і його околицях мало поважні наслідки і для Могили та його війська. Воно сильно відбилося на справі запровіянтування козаків. Взагалі населені пункти в цім районі вряд чи були багатими і не могли вижити значної кількості козаків. Маємо відомості, що Могила ще перед описаною вище облогою мусів висилати якусь значну частину свого війська на зимові квартири у Поліссі. ⁸⁷⁾ Також і для тих козаків, які залишилися в Немирові, в осени 1684 р. стало ще гірше. ⁸⁸⁾ В літку 1685 р. почалося нове заворушення серед козаків, направлене проти гетьмана саме з приводу розподілу привезеного з Полісся провіянту. Козацька піхота штурмувала цілий день замок і навіть билася з кіннотою, яка на цей раз трималася Могили. Були чималі втрати, але на другий день козаки договорилися між собою і заявили свою вірність гетьманові. ⁸⁹⁾ Про кризу з постачанням говорять і відомості з кінця 1685 та початку 1686 рр. В Немирові не було з чого жити, і козаки потягнулися вже зимою на Полісся і певно в інші місцевості, але поводитися там зовсім

⁸⁴⁾ 2 Woche 1686 Postilion, Krakau vom 5 Jan.

⁸⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XXV. W. 1685, Lemberg vom 31 May; das II. St. der XXVI. W. 1685, Warschau vom 15 Junii; das II. St. der XXIX. W. 1685, aus Polen vom 29 Junii.

⁸⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLIV. W. 1685, aus dem Königl. Feld-Lager unter Bujan in der Wallachey vom 1 Octobr.: „Indessen hat der Cosackische Feld-Herr Mohila auch nicht geschlafen, in dem er selbst in Niemerow blieben, 4000 Mann aber von seinen Völkern gegen Jahorlik auscommandirt, welche auch dahin glücklich gekommen, und daß Stättlein Jahorlik, welches von der Natur und Kunst ziemlich feste, erobert, und den Verräther Solimko, der sich von den Cosackischen Völkern zu dem Feinde erkauffen lassen, und sich daselbst mit 1200 Schützen versperrt hatte, auch viel von den Türcken und Tartarn, so bey ihm gewesen, gefangen bekommen, die übrigen alle nieder gemacht, das Stättlein, so an dem Dniester gelegen, in die Asche geleet und ruiniert, den Solimko aber, neben andern zu Ihr. Kön. Majest. gebracht“.

Там же, Lemberg vom 11 Octobr.: „...Der Verräther Solimko wurde Sonntags nach Jaworow zu Ihr. Königl. Majest. gebracht“.

⁸⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1685, Lemberg vom 13 Martii.

⁸⁸⁾ Дополнение къ актамъ истор., XI, 172 (Лист переяславського пол. Л. Полуботка до Самойловича з 16 червня 1684 р.).

⁸⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXVIII. W. 1685, aus Garwallitz vom 30 August: „...Aus Bialo Cerkiew meldet selbiger Commandant vom 6. dieses, daß den 31. Juli die Cosacken in Niemerow, wegen des aus der Polese gebrachten Provianten mit dem Feld-Herrn Mohila in Streitigkeiten gerathen: allwo die Fußvölcker zu rebelliren anfangen, und den gantzen Tag das Schloß gestürmet, weil aber die Reuterey es noch mit dem Mohila gehalten, ist sie auff die Fußvölcker loß gangen, also, daß beiderseits viel geblieben, und bey 200. der Rebellirten verwundet worden. Des andern Tages haben sie sich mit einander verglichen; und auff neue die Treue geschworen“.

недобре.⁹⁰⁾ Польська влада мала дати розпорядження про негайний довіз провіанту до Немирова,⁹¹⁾ та, здається, цього не сталося: львівська кореспонденція мельдує ще під 16 травнем (н. ст.) 1686 р. про недостачу в Немирові і Білій Церкві хліба і віктуалій, бо із-за Дніпра нічого не привезено на продаж.⁹²⁾ Треба думати, що й в наступні роки ситуація небагато поліпшала.

Не дивлючись на всі труднощі, у Могили в перших роках його гетьманування зібралось чимало вояків. Це був авантюристичний елемент, вольниця, серед якої січовики правдоподібно грали ролю менторів і надавали тон. Вигуки — як от, наприклад, з приводу передачі Дружкевичем Могилі польського подарунку („Kontusz und Atlassen Kleid“): „Гетьмане, надягай знову твій старий одяг, а цей кидай! Інакше поведеться тобі не ліпше ніж Куницькому!“⁹³⁾ — свідчать саме про такий свободолюбивий і навіть анархістичний характер нового козацького війська. Воно очевидно не думало ні про колонізацію, ні про осілий спосіб життя, а шукало грошей і здобичі.

Гроші були. Вони походили не стільки з польських державних фондів на війну, скільки з рук папи, живо зацікавленого в поборенні мусульманського світу.⁹⁴⁾ По суті ціле вербування, озброєння та оплата козаків йшла коштом римського престолу; так само субвенціями папи користалася і Австрія, і Польща. Через те, що Іннокентій XI не мав довіря до польської адміністрації (і очевидно не без рації), то розподіл субвенцій і їх виплата йшли через руки папського нунція в Варшаві. Іноді довірочні люди нунція діставляли платню, одяг або навіть і озброєння безпосередньо на місце перебування війська.

В 1683 р. загальні кошти на козацтво мали виносити 202000 злотих.⁹⁵⁾ Принаймні частину грошей передано було польським емісарам, що запрошували козаків на королівську службу. Один з них, Менжинський, викликав сильне незадоволення Яна Собеського, бо прибув з значним запізненням до польського лагерю в Угорщині, вже після віденських подій, і мусів з того приводу виправдуватися перед королем. Тут повсталася і справа з оплатою козацьких відділів, навербованих Менжинським. Показалося, що на їх озброєння дав безпосередньо гроші варшавський нунцій Pallavicini, а оплата козацтву за службу опинилася у Менжинського. Він затримав її

⁹⁰⁾ Дополнение къ актамъ истор., 1872, XII, 302: Козак Емелько, що був в 1685 р. на польській службі, візнав 22 лютого (ст. ст.) 1686 р. перед воводою в Курську: „только де за Днѣпромъ въ Немировѣ и въ иныхъ тамошнихъ мѣстѣхъ голодъ болшой и хлѣбъ покупають дорогою цѣною, осмачку ржи, что понестъ челоуѣку, по 20 алтынѣ и больши, да и купать де нигдѣ не сыщутъ“.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der II. W. 1686, Lemberg vom 27 Decemb. 1685: „...Der Mohila hätte seinen Soldaten oder Cosaken in der Podlesie ihren Aufenthalt gegeben, alle(i)n sie verhielten sich daselbst nicht gar wohl, indem sie den armen Leuten groß Ungemach zuzögen“.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der III. W. 1686, aus Preussen vom 11 Jan.: „... Weil denn Mohila mit seinen Cosacken in und um Niemerow alles verzehret, und keine Subsistentz mehr zu finden; Also haben sich diese ingesammt, ausser was in gedachten Niemerow in Garnison gelassen worden, tieffer herunter gezogen, machen nach eigenem Belieben Quartier, schonen weder Edel noch Unedel, und sollen sehr übel hausen“.

⁹¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XII. W. 1686, Zolkiew vom 17 Martii.

⁹²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXII. W. 1686, Lemberg vom 16 May.

⁹³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV. W. 1684, aus Lemberg vom 24 Martii.

⁹⁴⁾ Про загальні напрями Ватиканської політики див. Max Immich, Papst Innocenz XI 1676—1689. Beiträge zur Geschichte seiner Politik und zur Charakterisierung seiner Persönlichkeit, Berlin 1900.

⁹⁵⁾ M. Kukiel, Polski wysiłek zbrojny roku 1683, Kwartalnik Historyczny, Lwów 1933, Roczn. XLVII, 176.

у себе і пообіцяв видати лишень після прибуття в королівський лагерь. Це зроблено було, мовляв, для того, щоби козаки, побравши гроші в Польщі, не повтікали б.⁹⁶⁾ Невідомо, чи був це правдивий аргумент, чи тільки якесь крутіство. Але й Дружкевич, як це мало б виходити з переказу його ж власного оповідання, видав козакам гроші („50000 Gulden“), можливо з суми, призначеної їм за похід в Молдавію, лишень тоді, коли козацтво, замордувавши Куницького, обложило комісара в Немирівськiм замку і загрозило йому смертю, „weil sie die Gelder, welche ihnen von dem Pabst übermacht, nich bekommen haben“.⁹⁷⁾

Для влаштування походу в 1684 р. папа знову дав гроші. В січні того ж року постановлено було на нараді Яна Собеського з нунцієм, що останній виплатить королеві субсидії в 450000 флоренів, з того 100000 на козаків, 12000 на кінноту в Бесарабії, 100000 на артилерію, 200000 на піхоту; решту малося вжити на подарунки для козаків.⁹⁸⁾ Гроші козакам видала правдоподібно на цей раз довірена особа нунція. Коли козацька делегація поверталася в березні 1684 р. з Яворова, де було затверджено Могилу гетьманом, то з нею мав їхати й папський комісар „mit Gelde und Röcken“.⁹⁹⁾ Берлінський Postilion каже, що ним був префект „der Patrum Theatinorum“, висланий на доручення нунція в Польщі.¹⁰⁰⁾ Трохи пізніше Могила дякував за надіслані гроші, сукно і амуніцію.¹⁰¹⁾

Також і в 1685 р. мав Могила отримати гроші з того ж джерела. В літку цього року ляйпцігська газета подавала, що нунцій виплатив субсидії коронним гетьманам, з чого „eine gute Partey“ переслано також і Могилі.¹⁰²⁾

Особливо великі приготування робилися для королівського походу 1686 р. На цьогорічну кампанію папа мав передати нунцію вексель в один мільон (якою монетою, не сказано!), як твердить кореспондент ляйпцігської газети; Дружкевича післано до козаків, щоби вручити їм „100000 fl. an Baarschafft, auch Tuch und Röcke“.¹⁰³⁾ З іншої кореспонденції виходить, що король післав козакам „etliche 1000 Ellen Tuch“ і частину „der Pabstl. Subsidien-Gelder“.¹⁰⁴⁾ Кореспонденція з Кракова подає: „Der Pabstliche Nuntius hat an unsere Czarporowische Cosacken grosse Summen Geldes remittiret, damit sie aufs eheste auch mit ihrem Geschütze bei der Königl. Armee erscheinen mögten“.¹⁰⁵⁾

При огляді подій 1687 р. польський історик Шуйський підкреслює, що неуспіх цілого ряду польських експедицій дуже вплинув на папу: його незадоволення постійно зростало. Нунцій Pallavicini почав стримуватися з видачею субсидій на потреби польського війська.¹⁰⁶⁾ Можливо, що така

⁹⁶⁾ Acta historica, VI, 446 (Лист Яна Собеського до дружини з 7 жовтня 1683 р.).

⁹⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XV. W. 1684, Lemberg vom 24 Martii.

⁹⁸⁾ L. Pukianiec, 83 (реляція варшав. нунція Pallavicini з 16 січня 1684 р. — Ватиканський Архів, Polonia). Onno Klop, Das Jahr 1683 und der folgende große Türckenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699, Graz 1882, 373 — каже більш загально, що Pallavicini передав королеві на похід 1684 р. 200.000 „Gulden“ на піхоту, 100.000 на кінноту, а інші суми для козаків.

⁹⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XV. W. 1684, Lemberg vom 31 Martii.

¹⁰⁰⁾ 17 Woche 1684 Sonntag. Postilion, Jaworow vom 1 April.

¹⁰¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIII. W. 1684, Jaworow vom 20 May.

¹⁰²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1685, Warszaw vom 6 Julii: „Von diesen pabstl. Geldern ist auch dem Mohila eine gute Partey zugesandt, selbigem seine bißher verspürende Treue zu belohnen, und dem Feinde ferner allen möglichen Abbruch zu thun...“

¹⁰³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XII. W. 1686, Zolkiew vom 7 Martii.

¹⁰⁴⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der VIII. W. 1686, Lemberg vom 10 Febr.

¹⁰⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIX. W. 1686, Cracau vom 28 April.

¹⁰⁶⁾ I. Szujski, IV, 103.

здержливість проявила себе вже після невдалого молдавського походу Яна Собеського 1686 р. Принаймні за роки 1687—1688 я не маю в моїх джерелах відомостей про виплату папських грошей козакам. Невиключене, що якась зафіксована джерелами субсидія Ватікана 1686 р. була в такому маштабі останньою. Пізніше козацтво, коли й діставало щось, то певно з польських фондів і порівнюючи малі суми.¹⁰⁷⁾

На вольницю, що знаходилася у Могили, саме брак грошей й інших річей міг мати рішачий вплив. Принаймні у 1687—1688 рр. відбувається якась криза в рядах козаків, що ще горнулися до Могили. Але про ці події будемо ще говорити в зв'язку з діяльністю Палія.

III. Відносини між Палієм і Могилою в 1684—1685 рр.

Початки діяльності Палія на Правобережжю (1684—1688)¹⁰⁸⁾ були нам досі майже невідомі. Певно, що той ватажок Семен з своїм козацьким відділом, який в листах Яна Собеського до дружини з 1683 р. фігурує як співучасник післявиденських операцій проти турків, був саме Палієм.¹⁰⁹⁾ Говорячи про його початкову діяльність, В. Антонович підкреслює, „що в перший раз імя Палія зустрічається під р. 1688 яко козацького полковника, а до цього часу всі історичні джерела мовчать про нього“.¹¹⁰⁾ В дійсності Палій виступав уже в 1684 р. Про це маємо згадку в лйпцігській газеті за 1684 р. („Die Cosacken, welche mit dem Obristen Palei von ihrem Feldherrn entwichen...“)¹¹¹⁾ і в листі переляславського полковника Л. Полуботка до Самойловича з 16 червня (ст. ст.) 1684 р. („а мы пойдемъ за полковникомъ своимъ Палеемъ въ Запороги“)¹¹²⁾

З самого початку гетьманування Могили відносини між ним і Палієм не були добрими. Палій був правдоподібно одним з чоловік діячів повстання проти Могили, що вибухло в травні 1684 р. Можна припустити, що він сам думав сісти на місце Могили і що козаки могли мати його кандидатуру на увазі. В усякім разі справу виборів нового гетьмана було піднято. Яворівська кореспонденція з 19 червня (н. ст.) 1684 р. недурно ж говорить, що козаки „висловлювали своє незадоволення з гетьмана Могили і, відмовляючи йому послууху, бажали собі іншого „auf I. Königl. Maj. Gutbefinden“.¹¹³⁾ Але повстання, як вже раніше подавалося, не привело до якихось результатів, бо поляки підтримували Могилу. Тоці значна частина козацтва покинула свого гетьмана і перейшла за Дніпро на Переяславщину. Також і Палій зробив те ж саме; чи він повів за собою саме цих козаків¹¹⁴⁾ і пізніше перейшов на Запоріжжя, чи з якою іншою гру-

¹⁰⁷⁾ З свідчення Савелія Андрюшенка, посланця Мазепи в Польщу, в Батурині 5 листопаду (ст. ст.) 1688 р. виходить, що козаки Могили і Палія отримали від короля „жалованье, на каждого рядового козака по кафтану и по пяти левковъ денегъ“. Див. А. Востоковъ, Посольство Шакловвтаго къ Мазепѣ въ 1688 г., Киевская Старина 1890, V, 224.

¹⁰⁸⁾ Про походження Палія і перші етапи його військової служби див. старанну аналізу М. Андрусика, Мазепа і Правобережжя, Квартальник Вістника, Львів 1938, 7—9, 81, 82, 83.

¹⁰⁹⁾ E. Raczyński, Listy króla Jana III pisane do królowéy Maryi Kazimiry w ciągu wprawy pod Wiedeń w roku 1683, Warszawa 1824, 98, 178; Acta historica, VI, 429, 534.

¹¹⁰⁾ В. Антонович, 176.

¹¹¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1684, Lemberg vom 30 Junii.

¹¹²⁾ Дополнение къ актамъ истор., XI, 172.

¹¹³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1684. Jaworow vom 19 Junii.

¹¹⁴⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1684, Lemberg vom 30 Junii: „Die Cosacken, welche mit dem Obristen Palei von ihrem Feldherrn entwichen... sind über den Dniپر, alwo sie sich noch auffhalten, gegangen“.

пою подався прямо на запорозьку територію,¹¹⁵⁾ цього за браком певних відомостей вирішити не можемо.

На Запорожжю залишився Палій недовго. Вже в осени 1684 р. був він знова в Немирові.¹¹⁶⁾ Між ним і Могилою, треба думати, прийшло до якогось порозуміння. Але незабаром відносини їх вдруге погіршилися. На початку 1685 р. Палій імовірно зробив другу спробу стати на чолі козацтва. Принаймні такі відомості знаходимо в ляпціській газеті за 1685 р. Перша більш загальна вістка з 28 березня (н. ст.) каже, що козаки в Немирові починають „neue Händel“ з Могилою і хочуть вибрати собі нового гетьмана;¹¹⁷⁾ друга з 8 квітня (н. ст.) вживає вже й призвище Палія: „Von Niemerow haben wir Zeitung, daß sich die Tartern auf ein groß Stück Weges von dannen zurück gezogen; Die Cosacken aber dasselbst, solen mit ihrem Feld-Herrn Mohilo gar nicht zu frieden seyn, sondern einen andern über sich, Palla genannt (очевидно Палій!) erwählet haben, welches zwar bey diesem Volcke nicht neues, indem es ungewohnt ist, eines Regiment lang über sich zu leiden“.¹¹⁸⁾

Але з кандидатурою Палія і на цей раз не повелось. Могила й надалі залишився гетьманом; проти нього, як лояльного і приємного польській владі співробітника, тяжко було щось зробити. Та й Палій мусів видаватися полякам, принаймні на час, небезпечною людиною, хоч би вже тому, що недавно ще покинув польську службу і потягнув за собою значну кількість козаків.

Палій стояв ще деякий час під Немировим, але він очевидно не був в добрих стосунках з немировськими властями, бо на заклик польського команданта фортеці відмовився вийти в похід на орду, що тоді робила рейд на території Немирова і Білої Церкви.¹¹⁹⁾ Ця перша, немирівська фаза його діяльності скоро закінчилася. Десь в літку 1685 р. він рішив стати на власні ноги; дуже виразну вказівку на це подає львівська кореспонденція з 26 липня (н. ст.): „Der Kosackische Obriste Baley (очевидно Палій!) kann sich mit dem Feld-Herrn Mohila nicht vergleichen, deßwegen jener sich von Niemerow gen Bialacierkiew begeben, allwo sich viel Volcks zu ihm begiebet, und er also sehr verstärcket wird“.¹²⁰⁾ Коли проаналізувати відомості, подані у Дневнику Гордона (під датою 9 липня 1685 р.), то Палій мав привести з собою на нове місце цілий полк: він виставив для охорони місцевостей навколо Білої Церкви 300 кіннотчиків, решту ж своїх людей розмістив у Рокитній та „bei den engen Páven“.¹²¹⁾

Це був певно початковий момент в колонізаційній діяльності Палія. Оскільки повірити Дневнику Гордона, саме тоді подався він до польського короля,¹²²⁾ з якою метою, джерело не зраджує. Але цю поїздку можна було б поставити в зв'язок з наданням йому Хвастовщини як окремої полкової території. Королівський універсал, який давав козакам для селитьби землі колишніх полків чигиринського, корсунського, черкаського, уманського, кальницького, білоцерковського, почасти київського. вийшов уже в

¹¹⁵⁾ Натяк на це знаходимо в „Дополненія къ актамъ истор.“, XI, 172. Див. також Н. Костомаровъ, VI, 335; Вовкъ-Карачевскій, 251; М. Андрусак, Мазепа і Правобережжя, 9.

¹¹⁶⁾ Gordon, II, 48, 62.

¹¹⁷⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XVI. W. 1685, Lemberg vom 28 Martii.

¹¹⁸⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XVI. W. 1685, Warschau, vom 6 April.

¹¹⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXII. W. 1685, Lemberg vom 21 Junii.

¹²⁰⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXIII. W. 1685, Lemberg vom 26 Julii.

¹²¹⁾ Gordon, II, 100.

¹²²⁾ Gordon, II, 107: „Den 11-ten (August 1685) bekam man die Nachricht, daß der Obriste Paley sich zu dem Könige begeben habe“.

1684 р.¹²³⁾ В слідуючій році затвердив й польський сойм всі привілеї і вільності, надані козакам попередніми королями. Сесія сойму, що прийняв цю постанову, почалася 16 лютого (н. ст.) 1685 р. і закінчилася після шости тижнів праці.¹²⁴⁾ Ясно, що король після сеймової легалізації козацтва не мав уже труднощів і міг з повним правом роздавати землю козацьким ватажкам для колонізації. Цю обставину певно і використав Палій.

IV. Початки колонізаційної і військової діяльності Палія на Правобережжю та його перевага над Могилою.

Думаємо, що Палій перший почав колонізаційну працю на Правобережній Україні, десь вже в другій половині 1685 р. Імена інших колонізаторів, Самуся, Іскря, Абазина, починають виступати пізніше; про їх колонізаційну діяльність можна говоритись десь коло 1690 р.¹²⁵⁾ Осівши в Хвастові, Палій негайно приступив до організації свого терену і повів колонізацію в широкім маштабі. Вищецитована кореспонденція з ляйпцігської газети (з 26 липня н. ст. 1685 р.) каже не без підстави, що як тільки Палій перейшов на Білоцерківщину, до нього почало збиратися багато людей, що дуже скріпило його позиції.¹²⁶⁾ Ґрунтуючись на актахъ „Донскихъ Дѣлъ“, О. Гермайзе звертає увагу на те, що московський уряд звернувся в 1686 р. з протестом до Яна Собеського з приводу запрошення ним на польську службу калмиків і донців. При тім автор підкреслює, що й Палій, заходжуючись біля заселення спустошеного Правобережжя, звертався до Дону, бо власне там сила-силенна була того люду, що в Паліївій козацькій державі знаходила здійснення своїх прагнень. І на заклик Паліїв особливо український елемент на Дону живо одзивався.¹²⁷⁾ Але охочі люде приходили до Палія взагалі зо всіх боків, з західних областей України, з Запорожжя, особливо ж з Лівобережної України.

На соціальні причини цього руху не потребуємо вказувати, бо їм посвячено чимало сторінок в монографіях В. Антоновича і В. Вовка-Карачевського. Тут треба тільки підкреслити, що енергія, яку приложив Палій до свого завдання, мусіла бути дуже значна. Хвастовщина вже в 1688 р. могла похвалитися результатами колонізаційної праці, і саме ім'я Палія, як колонізатора, мало свою вагу. Про це маємо цікаву версію в матеріялах Востокова. Посланець Мазепи в Польщу, Савелій Андрущенко, прибувши в Батурин 5 листопаду (ст. ст.) 1688 р., оповів, що він в Заславлі зустрівся з братом Палія, Василем, їхав разом з ним до Хвастова, а в дорозі чув від нього ріжні новини, між ними й таку, ніби цісар просив Яна Собеського вислати в Молдавію добровільне козаچه військо на допомогу господарю, який мав здеклярувати себе на боці Австрії. Король наказав всім козакам з Немирова й інших оселених пунктів зходитися до Могили і Палія, щоби йти походом в молдавську землю; на їх місце, в Немирів, Вилинці, Паволочь й інші, „крайніе отъ Украйны по Полѣсью“, поставлено ліпші польські хоругви, так звані волошські козацькі. „Не бажаючи допустити волохів у свій Хвастів, Палій післав туди свого брата з наказом, рішучо не допускати в Хвастів жадної польської хоругви, хоч би

¹²³⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, Кіевъ 1868, ч. III, т. II, 94 (№ XXV); Антонович, 156—157.

¹²⁴⁾ *Volumina legum*, С. Потербургъ 1860, V, 350 (§ 25).

¹²⁵⁾ Порів. В. Антонович, 164, 172—173.

¹²⁶⁾ *Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXIII. W.* 1685, Lemberg vom 26 Julii.

¹²⁷⁾ О. Гермайзе, Україна та Дін у XVII ст., Записки Київського Інституту Народньої Освіти, Київ 1928, III, 189.

для того прийшлося вступити в бій; сам же Палій, не маючи зовсім охоти йти зі своєю кіннотою на зимування в молдавську землю, поїхав до короля просити його про звільнення від цього походу. А король і коронний гетьман задумали на будуче літо посадити Палія в Чигирині, щоби місто заселити людьми; однак Палій зовсім не бажає поселитися в Чигирині, і коли його випрут з Хвастова, то перейде на життя в Трипілля.¹²⁸⁾

Коли повірити цьому звідомленню, то виходить, що колонізаційна діяльність Палія була вже остільки помітною, що король зібрався перевести його в Чигирин для засвоєння нової території. А, можливо, грали тут ролю козацькі розрухи в сусіднім Поліссю, які викликали бажання у шляхти відсунути козаків як мога далі від цієї території, або якісь польські інтриги, таємна робота певних чинників, що хотіли усунути Палія з Хвастовщини та заволодіти новозаснованими оселями і самим із руїн відбудованим Хвастовим. Як знаємо, існував і джерельно зафіксований претендент; ним був титулярний київський єпископ Андрій Хризостом Залуський, який вичікував тільки принагідного часу, щоби знову зробити з Хвастова осередок католицької пропаганди як за часів до Богдана Хмельницького.¹²⁹⁾ Відомо, що Палій в р. 1688 вперше звернувся через Мазепу до Москви, просячи прийняти „його зо всіма військовими та оселими хвастівськими людьми під свою державу“, та що московський уряд відповів відмовою.¹³⁰⁾ Невиключене, що Палій зробив цей крок саме тому, що почував себе загроженим.

Саме ця колонізація стала підвалиною правдивої сили Палія, в протилежність до гетьмана Могили, що по суті мав у своїх руках тільки вояків та місто Немирів, значно зруйноване і з спустошеними околицями, прикордонну фортецю з козацьким і польським гарнізоном, вічно виставлену на небезпеку, бо тут весь час йшли сутички з татарами і турками. В таких обставинах тяжко було думати про колонізаційну діяльність, та й невідомо, чи Могила дійсно дбав про неї. Він опирався на наємне козацтво, що жило з платні, здобичі і стацій. Коли були гроші, можна було з охочих людей набрати більшу кількість вояків; коли їх не було, то козацтво покидало гетьмана і йшло на всі боки. Дуже дошкульною була справа з запровіянтуванням козаків у Немирові, бо весь час приходилося довозити поживу. Починаючи з 1684 р., Могила мусів посилати своїх людей на квартирі у Полісся, особливо на зиму. Це були несталі відносини, які характеризувалися козацькими бунтами, замахами на життя гетьмана, неспокоєм. Ніколи Могила не міг почувати себе певним і все мусів оглядатися на поляків, щоби на випадок біди мати з їхнього боку підпору.

Цілком інакше було у Палія. Він вибрав під свою резиденцію спустошене місто Хвастів, яке лежало досить далеко від кордону. Неприємною була близькість білоцерківської фортеці, бо вона була осередком польської сили на Правобережжю, але з другого боку це давало й більшу забезпеченість від татар. Були й інші вигоди: хвастівська місцевість сходилася межа з межею з Києвом, так що можна було легко зноситися з Мазепою, а через Київського воеводу і з Москвою. Також важно було сусідство залюдненого київського Полісся, хоч і під польською владою.¹³¹⁾

¹²⁸⁾ А. Востоковъ, Посольство Шакловитаго къ Мазепѣ въ 1688 г., Киев. Стар. 1890, V, 223—225.

¹²⁹⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 1112; В. Антонович, 177, 178; порів. 184—185. Вороже відношення Залуського до Палія видно хоч би з тої характеристики, яку він йому дав на прикінці 1687 р. (Epistolae, т. I, ч. II, 1004): „In Palejum etiam Colonellum Cosaticum, ingenio violentum, et obsequij ignarum, si contra morem, et fas disciplinae, vim meditari vellet...“

¹³⁰⁾ В. Антонович, 176.

¹³¹⁾ Порів. В. Антонович, 176, 177.

Саме завдяки цьому положенню Хвастовщина могла задовольнити потреби і „осілих“ і „військових“ людей: перші знаходили тут потрібну для колонізації плідючу землю, більш забезпечену від татарських нападів ніж в інших місцевостях Правобережжя; другі мали під боком Полісся, що забезпечувало їм утримання і квартири. Палій зумів притягнути до себе осілий елемент, гарантуючи йому право слобід на козацьких правах. Але й військовий, авантюристичний елемент йшов охоче до нього. Платня, оскільки вона виплачувалася, йшла козакам Палія так само як і Могили. Крім того численні самостійні експедиції, які робив Палій на чолі своїх козацьких відділів, давали велику здобич, й це також не залишалось без впливу.

Вже з початків своєї колонізаційної діяльності Палій мусів дбати про те, щоби його „військові“ не були тягаром для „осілих“. Тому то він і вислав їх, так само як і Могила й інші козацькі ватажки того часу, на Полісся. В. Антонович висловлює думку, що Палій, щоби дати можливість спокійно розвиватися розпочатій колонізації, в перші роки свого поселення ухилився від усяких непорозумінь з поляками. З 1683 по 1688 рр. ні шляхтичі, ні польські урядники не подали на Палія ні одної скарги. Лишень в 1688 р., коли Палія було арештовано за зносини з Мазепою і Москвою і за пропозицію піддати свою Хвастівщину під царську руку, „відділи Палієвих козаків рушили на Полісся і почали грабувати панів польських, а до 1688 р. вони зовсім туди не заходили“.¹³²⁾

Цей погляд Антоновича безперечно помилковий. В дійсності арешт Палія відбувся в Немирові в осени 1689 р., як це довів М. Андрусак, а випущено було його з в'язниці на початку весни 1690 р.¹³³⁾ Поводження Палієвих козаків у 1688 р., про яке й Андрусак дає кілька звісток з Київщини,¹³⁴⁾ мало характер звичайних розрухів, а не протесту проти арештування Палія.

Але Палієві козаки появились на Поліссі вже раніше. Можна припустити, що Палій вислав їх туди з самих початків своєї колонізаційної діяльності. Ляйпцітська газета подає першу вістку про те, що військові відділи Палія в початку літа 1686 р. знаходилися на Поліссю для відпочинку.¹³⁵⁾ В 1687 р. подано було вже чимало скарг („kommen überall grosse Klagen ein“) на Палієвих козаків з приводу твалтів, учинених ними на своїх зимових квартирах.¹³⁶⁾ В Архіві Юго-Западної Росії надруковано скаргу шляхтичів Меленевських на полковника Семена Палія перед городським урядом в Овручі з 2 березня 1688 р., де між іншим говориться, що Палій, не задовольняючись „dawniejszemi krzywdami, konsystentiami zimowemi, oppressiami, wiolentiami, po domach szlacheckich extorsiami“, також „terazniejszego roku“, перебуваючи на зимовій консистенції, привів шляхту села Меленів до останнього зубожіння.¹³⁷⁾

Отже конфлікти з польською шляхтою зовсім не були нової дати. Вони звернули на себе увагу й урядових чинників. У львівській кореспонденції з 4 грудня (н. ст.) 1687 р. читаємо: „Vergangene Woche ist das Senatus Consilium zu Zolkiew, wegen Verlegung der Völcker vollzogen, auch wegen des Paley Cosackis. Obristen, Rath gehalten worden. Dieser

¹³²⁾ В. Антонович, 183, 184—185.

¹³³⁾ М. Андрусак, До історії правобічних козаків, 253, 255, 264, 267.

¹³⁴⁾ М. Андрусак, *ibid.*, 254.

¹³⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii: „Den 7. dieses (Juni) ist der Obr. Palay aus den wilden Feldern zurücker kommen... Seine Trouppen, welche er itzo in der Polesie auszuruhen verlegt hat, reisen aus“.

¹³⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der I. W. 1688, Warschau vom 26 Decemb. (1687).

¹³⁷⁾ Архів Юго-Западної Росії, ч. III, т. II, 172 (№ I).

hat mit den seinigen auf Polesie überaus feindlich gehandelt, indem er die Edel-Höfe angreift, die Edelleute plündert, und alles nach seinem Willen thut“.¹³⁸⁾

Як видно, вольниця Палієва почувала себе на Поліссю як у власній хаті і не дуже то рахувалася з бажаннями і скаргами польських шляхтичів. Звичайно, це псувало відносини з польськими урядовими і неурядовими чинниками, але з другого боку принаймні була та вигода, що „осілі“ люди на Хвастівщині не терпіли шкоди від своїх же „військових“. Для них стояло до розпорядимости київське Полісся.

Військова діяльність Палія не тільки зробила його ім'я страшним для ворогів, не тільки притягнула до нього правдивий військовий елемент, але й добула йому славу в очах ширшого оточення, включно до поляків, і навіть за кордоном. В кореспонденціях до німецької преси за 1685—1688 рр., а також у Дневнику Гордона (1685) занотовано чимало дій, зв'язаних з військовими виступами Палія того ж часу. Це були здебільшого дуже сміливі окремі експедиції або проти татар в самій Україні та на її кордонах,¹³⁹⁾ або на території Молдавії,¹⁴⁰⁾ під Очаків¹⁴¹⁾ й т. д. Операція під Очаків звернула на себе особливу увагу. Це була очевидно одна з перших операцій Палія в цім напрямі. Про неї так висловлюється львівська кореспонденція з 20 червня (н. ст.) 1686 р.: „Den 7. dieses (Juni) ist der Obr. Palay aus den wilden Feldern zurücke kommen, und in die Vorstatt zu Ozakow eingefallen gewesen, allda er viel Tartaris. Weiber, Kinder, auf etliche 1000 Stück Schafe und ander Vieh bekommen; im zurückgehen aber, hat die Horde mit etlichen Janitscharen ihm nachgesetzt, und nach langer tapferer Action, da er merckete, daß er den Raub nicht mit führen könte, hat er alles nieder säbeln lassen, das übrige verlassen, und nur 20. Pferde davon behalten: selbiger hat 4 Wochen sich mit dem Pferde-fleische behelffen müssen“.¹⁴²⁾ Але Палій співпрацював також і з поляками, іноді й з Моголою, робив розвідочну службу¹⁴³⁾ та приймав участь в польських походах.¹⁴⁴⁾

Вже відомості з 1686 р. свідчать про те, як швидко почав йти в гору Палій: його військова діяльність зазнала собі признання. „Der berühmte Parteygänger Palley“ — каже про нього львівська кореспонденція з 17 березня (н. ст.) 1686 р.¹⁴⁵⁾ З приводу нападу на передмістя Очакова звертається увагу на його „lange tapfere Action“;¹⁴⁶⁾ в іншому місці говорить-

¹³⁸⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der LI. W. 1687, Lemberg vom 4 Dec.

¹³⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIX. W. 1685, Lemberg vom 6 Septem.; das II. St. der XL. W. 1685, Warschau vom 20 Septem.; Gordon, II, 107, 108 (під вереснем 1685 р.).

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XI. W. 1686, Lemberg vom 28 Febr.; das II. St. der XVII. W. 1686, Warschau vom 20 Aprilis; 15 Woche 1686 Dienstag. Mercurius, Lemberg vom 1 Aprilis.

18 Woche 1687 Dienst. Fama, Aus Zolkiew vom 19 Aprilis; 33 Woche 1687 Dienstag. Mercurius, Lemberg vom 31 Julii; Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXX. W. 1687, Lemberg vom 10 Julii; 33 Woche 1687 Sonntag. Postilion, Wien vom 10 August. Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der VI. W. 1688, Lemberg vom 22 Januar; й т. д.

¹⁴⁰⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der VII. W. 1688, Lemberg vom 29 Jan. und Lemberg vom 12 Febr.

¹⁴¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii.

Те ж саме і під тою ж датою в 27 Woche 1686 Dienstag. Mercurius.

¹⁴²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii.

¹⁴³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLI. W. 1685, Lemberg vom 20 Septemb.; das II. St. der XIII. W. 1686, Lemberg vom 17 Martii.

¹⁴⁴⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XXXVII. W. 1686, aus dem Königl. Feldlager bey Seepanowa 7 Meylen von Jaß vom 27 Augusti; 32 Woche 1687 Fama, Lemberg vom 24 Julii.

¹⁴⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1686, Lemberg vom 17 Martii.

¹⁴⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii.

ся, що він має „grossen Zulauff“ з боку козаків.¹⁴⁷⁾ Паралельно з тим росла і військова сила Палія: в 1684 і 1685 рр. козаків у нього ще не дуже багато, але в 1686 р. фігурують уже такі цифри як 1400 козаків, з якими Палій робить розвідочну службу.¹⁴⁸⁾ На початку 1687 р. Палій йде під Кам'янець на допомогу полякам на чолі 3000 козаків,¹⁴⁹⁾ і цілком можливо, що це були не всі сили, якими він тоді розпоряджав. У травні 1688 р. у Палія нараховують уже „etliche tausend“ козаків.¹⁵⁰⁾ Та й склад його вояцтва мусів бути особливо добірним. Під час походу Яна Собеського в Молдавію в 1686 р. Палій мав повитися в королівським лагерю з полком „der älteschen und besten Cosacken“.¹⁵¹⁾

Ріст популярності і значіння Палія відбився й на Могилі. В 1688 р. перевага була вже виразно на боці першого. Не можна їх відносини назвати суто ворожими. Контакт між ними не поривався і в останні роки гетьманування Могилі. Польський командант Немирова писав в січні 1688 р., що в Немирові перебував (очевидно в зимі 1687 р.) якийсь час Палій і мав нараду з гетьманом щодо акцій проти бувшого господаря і правителя Правобережжя з турецької руки, Драгинича. У Драгинича була якась купа козаків, з якими він все ще сидів десь на турецькій боці, вблизи кордонів Правобережжя. Плянувалося захопити його разом із козаками, для чого Могила дав Палієві й свій козацький відділ. Але Драгинич своєчасно відійшов „in das Techynsche Schloß“; також і погода не сприяла, бо навіть Дністер ще не зовсім замерз. Через ці труднощі вдалося тільки сплюндрувати одне село на тім боці Дністра та й з тим повернутись назад.¹⁵²⁾

Саме в 1688 р. знані нам джерела або згадують Палія нарівні з Моголою („Могила и Палѣй съ козацкимъ войскомъ стоятъ подъ городомъ Язловцомъ“),¹⁵³⁾ або оповідають лише про Палія, якого участь в обороні країни ставиться на перше місце.¹⁵⁴⁾ Що на Палія звертається таку увагу, пояснюється, можливо, й тим, що Моголу покидали козаки і що у нього вже не було значних сил. Дуже виразно в цім відношенні є львівська кореспонденція з 20 травня (н. ст.) 1688 р.: „Der Feld-Herr Mohila hat

¹⁴⁷⁾ Leip. Post- und Ord.-Z. Das II. St. der XVII. W. 1686, Warschau vom 20 Aprilis.

¹⁴⁸⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XIII. W. 1686, Lemberg vom 17 Martii.

¹⁴⁹⁾ 18 Woche 1687 Dienst, Fama, aus Zolkiew vom 19 Aprilis.

¹⁵⁰⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXIII. W. 1688, Lemberg vom 20 May.

¹⁵¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XXXVII. W. 1686, aus dem Königl. Feldlager bey Seepanowa 7 Meilen von Jaß vom 27 Augusti.

¹⁵²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der VII. W. 1688, Lemberg vom 29 Januar: „Der Hr. Commandant aus Niemerow schreibt vom 15. daß der Obriste Palley zu Niemerow gewesen, und mit seinem Feld-Herrn Mohila Rath gepflogen, wie er den Dragonicz, von der Pforte über die Cosacken schon längst gesetzten Feld-Herrn, und einige ihm beystimmende Cosacken gefangen bekommen möge: hat ihm also der Feld-Herr Mohila seinen Substituten zugegeben, damit er mit stärkerer Partey über den Dniester gehe; weil aber selbiger nicht recht gefroren, ist ihm das übergehen was schwer und unbequem gewesen, daß also der Dragonicz in das Techynsche Schloß sich retiriret hat, die Cosacken auch nur ein Dorff ausgeplündert, und also zurück gekommen“.

Як доповнення до цього подаємо ще одну вістку. Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der IX. W. 1688, Lemberg vom 12 Febr.: „Der Obriste Palley hat hinter dem Dniester (очевидно Дністер!) nichts verrichtet, nur daß er ein Dorff unter Tehyn ausgeplündert, und ist zurück auff Polesie gegangen“.

¹⁵³⁾ А. Востоковъ, 224 (Зізнання Савелія Авдюшенка в Батурині 5 листопаду 1688р.).

¹⁵⁴⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der IX. W. 1688, Grodno vom 16 Febr.; особливо ж das IV. St. der XVI. W. 1688, aus Warschau vom 12 April, де подається, що наказано корол. війську з огляду на небезпеку від татар йти до Львова, а відтіля до Кам'янця; „der gleichen Ordre ist auch an den Palley und seine Cosacken ergangen, welche sich nicht säumen, sondern willig efinden werden, weil sie schon lange darauff begierig gewesen...“

wenig Volck bey sich, weil sie von ihm abgehen, und alles dem Paley anhänget, welcher schon etliche tausend starck“.¹⁵⁵) Залишається вражіння, що авторитет і значіння Могили в 1688 р. помітно занепали.

У своїй відомій монографії В. Антонович каже: „Невідомо, чим скінчив Могила свою сумну ролю, але в останній раз зустрічаємо його ім'я під 1686 р. З цього часу сучасні свідоцтва промовчують про нього й на його місце стають люди, що й геть-то більше мають значіння“.¹⁵⁶) Як ми вже бачили, існує чимало відомостей про Могилу й з пізнішого часу. Та кож і дату його смерти вдасться більш менш установити. Про це дають нам відомості дві львівські кореспонденції. Одна, з 19 січня (н. ст.) 1689 р. каже, що на цих днях прибули сюди з Немирова кілька офіцерів, які показали, ніби козацький гетьман Могила недавно розбився до смерти; після того заворушилися козаки і хотіли було зайнятися рабунком, але до цього не допустив польський гарнизон.¹⁵⁷) Друга, з 2 лютого (н. ст.) 1689 р., передає, що козаки нетерпляче („mit grossem verlangen“) чекають на призначення королем нового гетьмана на місце померлого Могили.¹⁵⁸)

Вражіння від цих кореспонденцій таке, неначе справді з Могилою стався якийсь нещасливий випадок. Але звичайно не виключене, що й козаки могли приложити руку до цього інциденту. Як би там не було, принаймні одну версію ми маємо. З датовання кореспонденції — Львів 19 січня (н. ст.) 1689 р. — можна приблизно встановити, коли він саме помер. Приймаючи на увагу, що подорож згаданих в кореспонденції офіцерів (певно польських) мусіла забрати декілька часу, що вони прибули до Львова „на цих днях“ (отже кореспонденція не була писана зараз по їх приїзді), — треба відсунути дату смерти Могили трохи назад. Але вислів кореспонденції „надавно розбився“ свідчить про те, що смерть Могили була свіжою подією, недавнього часу. Отже думаю, що не буде великої помилки, коли ми віднесемо смерть Могили на грудень 1688 р.

Де був саме Палій під час смерти Могили і чи стояв він в якимсь зв'язку з цією подією, не знаємо. В джерелах він виступає на сцену лише на початку 1689 р. Після смерти Могили король призначив наказним гетьманом Гришка.¹⁵⁹) Цим вибором Палій був рішучо незадоволений.¹⁶⁰) Можливо, він і сам претендував на посаду гетьмана, але змінити положення йому вже не вдалося. Саме тоді, наміряючись захопити Немирів, попав він у польську в'язницю, про що ми вже знаємо з праці М. Андрусяка про правобічних козаків у 1689—1690 рр.¹⁶¹)

Загально оглядаючи період часу 1683—1688 рр., мусимо сказати, що на заклик польського уряду появився на Правобережжю в першу чергу авантюристичний елемент, вольниця, хоч приходили й люди осілого типу, але вони покищо не мали тут виглядів. В перших роках — 1683, 1684, 1685 — вольниця безперечно була тут міродайною силою; пізніше виступають на сцену колонізатори і колоністи. Першим з них почав свою діяльність Палій. Потроху авантюристичний елемент або зовсім щезає, бо бракують папські субсидії (з 1687 р.) і інші вигоди, або стає в упорядковані відносини і навіть сам береться за плуг, не покидаючи рівночасно й зброї. Найдовше

¹⁵⁵) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XXIII. W. 1688, Lemberg vom 20 May.

¹⁵⁶) В. Антонович, 156.

¹⁵⁷) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der VI. W. 1689, Lemberg vom 19 Jan.: „Aus der Ukraine von Niemerow sind diese Tage einige Offiziere anher kommen, welche berichten . . . daß der Cosackische Feld-Herr Mohila unlängst sich zu Tode gefallen“.

¹⁵⁸) Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der II. W. 1689, Lemberg vom 2 Febr.

¹⁵⁹) Лист Собеського до Гришка з 4 травня 1689 р. Див. М. Андрусяк, До історії правобічних козаків, 252, 260.

¹⁶⁰) М. Андрусяк, 253.

¹⁶¹) М. Андрусяк, 253.

затримали свої впливи люди чисто військової, авантюричної вдачі на Полісся, напр. Апостол-Щуровський й інші з їхніми військовими відділами, але й вони мусили в 90-х роках зійти з арени своєї діяльності.

З появою полковників-колонізаторів і осілих елементів відносини стають сталими. Українська людність і козацтво мають під собою вже твердий ґрунт. А тим самим зменшується залежність від поляків; праця на виключну користь польських військових і політичних завдань уступає місце власним завданням, що саме довів Палій вже в 1688 р., звертаючись до Мазепи і Москви з проханням прийняти під свою руку Хвастовщину з її осілими і військовими людьми, в чім саме заманіфестовано було на Правобережжю в перший раз по довгій перерві ідею зєднання Правобережної України з Лівобережною. Слідуюча фаза — це вже по суті боротьба між українством і польщиною за володіння Правобережною Україною.

Саме цей нами описаний період стоїть під знаком тісної співпраці з поляками. Репрезентантом її був Могила. Але зпроти Палія показався він слабим. Коли Могила мав при собі дуже непевний військово-авантюричний елемент і мусів нераз шукати у поляків захисту від власних же людей, то Палій оперся і „на осілих“ і на „військових“. В „осілих“ він мав противагу „військовим“, і це також стримувало його солдатеську. Він не потребував боятися революцій, хвилювань, атентатів і міг поставити себе й з поляками більш незалежно, хоч в ці часи він ще зовсім не відмовився від співпраці з ними. Та й зі своїми „військовими“ стояв він інакше ніж Могила, бо успішні військові операції зробили його надзвичайно популярним в очах козацтва. Дійсно, як це вже твердив В. Антонович, будучність лежала перед людьми типу Палія, що сполучували в собі якості вояка, організатора і колонізатора, а не Могили.

V. Польські походи 1683—1688 рр. і участь в них козаків.

Загально відомі і похід Яна Собеського 1683 р. під Відень, і його кампанія (разом з німецьким військом під командуванням герцога Лотарінгського) в Угорщині. Також установлено, що окремі набрані козацькі відділи в звільненню Відня від турецької навали участі не брали. Коли король рушив 22 серпня (н. ст.) з Іляйвіца під Відень, то в авангарді він вислав воеводу Снявського, при яким знайшлося 150 козаків під проводом Апостола (Щуровського), які творили приватну легку козацьку хоругву на утриманні волинського воеводи Яна Стадницького. Оці козаки й були учасниками подій під Віднем.¹⁶²⁾ Українського елементу тут звичайно було більше. Польський дослідник, М. Кукель, виразно зазначає, що у віденським поході приймали участь „сини землі української і подільської“, несучи службу в панцерних і легких хоругвах; також були й козаки, які служили в польських легких хоругвах.¹⁶³⁾

Тим часом охочих людей серед козацтва (лівобережного і січовиків) було дуже багато, але приходили вони дуже повільно,¹⁶⁴⁾ та й польська

¹⁶²⁾ М. Kukiel, 176; І. Німчук, Українці і відсіч Відня 1683 р., Львів 1933, 15.

¹⁶³⁾ М. Kukiel, 169, 171; І. Німчук, 18.

¹⁶⁴⁾ Цифри, які подавала сучасна німецька преса, мало вірогідні, зате загальна картина козацького руху малюється в кореспонденціях дуже яскраво.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das I. St. der XXVIII. W. 1683, aus Warschau vom 2 Julii: „Aus der Ukraine kommt Zeitung, daß die Cosacken sich alda häufig in Polnische Dienste begeben, und von den Zaparowern schon 20000 Mann fertig stehen, welche auff I. Königl. Majest. Befehl warten“.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXV. W. 1683, Danzig vom 28 Augusti: „Aus Lemberg vom 13, dieses (August) wird gemeldet, daß sie alda innerhalb 10. Tagen

адміністрація разом з так званими комісарами для вербування козаків (Менжинський й інші) очевидно не вміла організувати своєчасної відправи очочих елементів у розпорядження короля.¹⁶⁵⁾

Отже окремі козацькі відділи, навербовані на війну, виразно спізнилися. Комісар Менжинський і козацький ватажок Ворона прибули лишень тоді, коли армія оперувала між Пресбургом і Коморном; скільки вони привели з собою війська, невідомо, але певно небагато. Головні козацькі сили знаходилися ще в дорозі; в листі короля до дружини з 28 вересня (н. ст.) 1683 р. згадується, що їх ведуть „Семен й інші“.¹⁶⁶⁾ Вони прибули на початку листопаду (н. ст.) на чолі з Мислишевським, Семеном (Палієм), Булигою і Іскрицьким під Сецени, що були обложені польським військом.¹⁶⁷⁾ Ця допомога прийшла саме в пору. В листі до дружини („w dzien S. Marcina“, себ то 8 або 9 листопаду н. ст. 1683 р.) король підкреслює, що ці козаки зробили найбільше для опановання турецькою фортецею („Opі tak chuzo, odwaznie u meznie rozšli...“);¹⁶⁸⁾ також коли турки знову зробили спробу оволодіти Сеценами, відбито їх було завдяки козацькій хоробрости.¹⁶⁹⁾

Здобуття Сеценів було останньою операцією Яна Собеського на угорським театрі подій. Після неї король відвів своє військо назад у Польщу; в Угорщині лишив він частину литовського війська на Спіжу, а 3000 козаків після був на гарнизонну службу в фортецю Ужгород (Унгвар).¹⁷⁰⁾ Там дійсно були якісь козаки, але як довго, не знаємо; частина їх розбіглася, частина загинула від голоду і холоду або в боротьбі проти мадяр, що трималися турецької орієнтації.¹⁷¹⁾

Після закінчення віденської і угорської кампанії Ян Собеський мав на будучину дуже широкі пляни. На його думку новозаснована Св. Ліга повинна була працювати для кінцевого звільнення Європи від ворога християнства: поляки мали оперувати на лівім крилі у Молдавії, німці в центрі на Угорщині, венеціянці на правім крилі в Далмації. Метою операцій було звільнення волохів, мадяр, сербів і болгар з турецького ярма і перенесення офензиви аж під стіни Царгороду. Султанську столицю думалося атакувати з двох боків: козацькими чайками з боку Босфору, а венеціан-

bey 3000 gute Zaporower Cossacken vermutheten, welche vorbey gehen, und der Armee folgen wolten“.

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXX. W. 1683, Lemberg vom 17 Septemb.: „Bey uns sind mehr dann 12000 Cosacken, und heute wiederum 2000 ankommen, welchen man Kleider, und auff 1. Monat Sold, ausgetheilet, sie gehen mit guter Couragie, und vermuthen noch bald 15000 Schützen, so ihnen folgen sollen...“

Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLII. W. 1683, Lemberg vom 3 Octob.: „Sonst marschiren noch immer mehr Cosaken hier vorbey, welche nach Ungarn wollen, wie dann gestern bey 200 zu Roß angekommen, denen ehest 2500 folgen sollen, welche man allhier mit Tuch zu Kleidern und Geld versiehet, sie sollen aber sich sehr ungeduldig erweisen, und bey den Haaren gerissen haben, als sie gehöret, daß sie zuspät zu der Entsätzung der Statt Wien gekommen, erwarten nun von Sr. Maj. Ordre, wo sie sich hinwenden sollen, denn weil jene Action versäumt, wären sie lieber in Krym eingefallen, und dürfften also wohl, ehe sie mehr Geld bekommen, schwerlich nach Crakau gehen...“

¹⁶⁵⁾ Listy Krola Jana III, 18, 39; Acta historica, VI, 320, 326—327, 361, 362, 373, 382.

¹⁶⁶⁾ Listy, 98; Acta historica, VI, 429.

¹⁶⁷⁾ Listy, 178; Acta historica, VI, 534. Порів. I. Німчук, 29 і К. Jaroehowski, Wyprawa i odsiecz wiedeńska, Opowiadania i studia historyczne, Poznan 1884, 22—23.

¹⁶⁸⁾ Listy, 178—179; Acta historica, VI, 534.

¹⁶⁹⁾ Acta historica, VI, 539 (Лист Яна Собеського до герцога Лотаринського з 11 листопаду 1683 р.).

¹⁷⁰⁾ I. Szujski, IV, 93.

¹⁷¹⁾ Акты Зап. Р., V, 179—180 (№ 150); A. Zaluski, т. I, ч. II, 850, 851, 869; В. Волкъ-Карачевский, 247; порів. I. Szujski, IV, 95.

ською флотом від Дарданел. Робилися кроки, щоб притягнути до спілки опріч Австрії і Венеції Москву, Персію і Абесинію. Військовим завданням Москви мали б бути операції на берегах Чорного і Азовського моря та проти Кримського ханату, Персії — офензива в Месопотамії, а Абесинії — в Єгипті.¹⁷²⁾

Як ми знаємо, Св. Лигу було засновано під протекторатом папи 5 березня н. ст. 1684 р.; до неї входили Австрія, Польща і Венеція. Персії і Абесинії притягнути не вдалося. Ян Собеський зобов'язався приєднати й Москву до спільного завдання; але покищо він вів таємні переговори з Кримом в надії сепарувати його від Туреччини, й тому дипломатичні пертрактації з Москвою велися поляками досить мляво. Та й Польща не мала охоти робити уступки в справі Києва й інших, яких вимагав московський уряд. Але до згоди з Кримом не прийшло. Польські дипломати звернули тоді цілу свою енергію на північного сусіда, і дійсно 3 травня н. ст. 1686 р. заключено було відомий „вічний мир“ з Московією.¹⁷³⁾

В серпні 1684 р. Ян Собеський почав свій похід проти турків. На перший раз об'єктом військових операцій була першорядна турецька фортеця Кам'янець, якої існування так боліло відчувалося поляками. Польська шляхетська опінія, не маючи зрозуміння для ширших плянів короля, була цілком на боці його плянів що до Кам'янця: ідея завоювання цієї фортеці була серед неї надзвичайно популярна. Собеський мав намір перейти Дністер поблизу Кам'янця, десь коло Жванця, щоб осісти на молдавській території і перерізати сполучення турків з фортецею. Це був плян облоги Кам'янця з віддалення: думалося, що за яких 6 місяців зголодніла фортеця примушена буде до капітуляції.

На похід покладалися великі надії, і почався він з великою помпою. В супроводі короля знаходилися його дружина і багато представників дипломатичного корпусу. Першим етапом операцій була облога невеликої турецької фортеці Язловця, колишнього „ключа Поділля“. Турецький ага, що командував фортецею і мав 2000 чол. залоги, здав її по двох днях млявої оборони. Відсіля король, попрощавшись з дружиною і чужоземними дипломатами, подався до Жванця над Дністром. Каштеляна краківського Андрія Потоцького післано було під самий Кам'янець, щоби спустошити околиці фортеці і непокоїти її залогу.

Щоб перейти Дністер, Ян Собеський наказав у вересні будувати міст. Його будова йшла дуже поволі і сполучена була з великими труднощами, чому причиною були сильні дощі і виступ річок з берегів. Сам Кам'янець, згідно сучасним свідченням, лежав як „качка на воді“. Результатом було значне припізнення операцій.

Тим часом появилася на правім боці Дністра біля Хотина турецький паша Соліман з яничарами і татарами. Татари почали переправлятися через ріку і непокоїти польсько-литовське військо. Собеському не залишалося нічого іншого як відступити, не закінчивши навіть будови мосту. 2 жовтня (н. ст.) король залишив Жванець, можливо навіть сподіваючись, що ворог піде за ним, і що це дасть нагоду у відповіднім місці втягнути його в генеральну баталію. Але обережний Соліман залишився в Хотині; тільки татарська орда супроводжала поляків аж до Чорткова, а відтіля повернулася до Кам'янця. Похід, можна сказати, закінчився досить конфуз-

¹⁷²⁾ Czesław Chowaniec, Z dziejów polityki Jana III na Bliskim Wschodzie 1683—1686, Kwartalnik Historyczny, Lwów 1926, Roczn. XL, Zesz. 2, 152.

¹⁷³⁾ Czesław Chowaniec, Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683—1685, Kwartalnik Historyczny, Lwów 1928, Roczn. XLII, Zesz. 1, 64—66.

но. Єдине позитивне, що від нього залишилося, було відбудовання нової невеличкої фортеці поблизу Камянця, відомої під назвою „Св. Тройци“.¹⁷⁴⁾

В операціях приймало участь і козацьке військо під проводом Могили. В серпні воно вже марширувало до театру подій,¹⁷⁵⁾ а десь в останніх числах серпня або на початку вересня (н. ст.) зєдналося з королем.¹⁷⁶⁾ Могила зайняв позицію на польських форпостах у села Малинців, недалеко від Жванця. Завдання його стало дуже відповідальним, коли появився на другім боці Дністра султан Галга і попробував перейти через ріку: на малинській переправі гетьман заступив йому дорогу і не допустив на другий берег. Але саме в цей час вода знесла міст, будований поляками, і король, бачучи, що вже нічого не вдасться зробити, відтягнув передні відділи, також і військо Могили.¹⁷⁷⁾ Про діяльність козаків під час відступу відомостей не знаходимо.

В 1685 р. Ян Собеський задумав стати твердою ногою в Молдавії. Сам він був хорий і передав на цей раз командування великому коронному гетьману Яблоновському. Кампанія відбулася в осени, у вересні та на початку жовтня (н. ст.). Після переходу Дністра під Устем недалеко від Галича польсько-литовське військо опинилося в лісах Буковини і, вийшовши з них, стало обозом під Боянами в одній милі від Прута. Але знову надійшов Суліман з яничарами і значними татарськими силами. Яблоновський примушений був відступити через ті ж буковинські ліси. Турки і татари переслідували військо, і воно мало значні втрати.¹⁷⁸⁾

Перед походом теж відбулися операції. На пограниччю стояли польські відділи Димідецького, Лажнінського і козацькі Могили та Палія. Вони мали успішні сутички з татарами під Городенками, Гулівцями, Зіньковим і Ляховцями.¹⁷⁹⁾ Саме під Ляховцями показав свою військову вмільсть Палій.¹⁸⁰⁾

¹⁷⁴⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 852—856; Coyer, Histoire de Jean Sobieski, Amsterdam 1741, III, 6—12; (Dalerac), Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jean Sobieski, Paris 1699, I, 354—364; F. Dupont, Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski. Biblioteka Ordynacyj Krasin'skich, Muzeum Konstantego Swidzińskiego, Warszawa 1885, VIII, 173—175; I. Szujski, IV, 94—95.

¹⁷⁵⁾ Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. III, т. II, 97 (№ XXVII).

¹⁷⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXVIII. W. 1684, Lemberg vom 1 Septem.; das II. St. der XXXIV. W. 1684, Lemberg vom 7 Septem.; das II. St. der XL. W. 1684, Lemberg vom 14 Septem.: „Sonst ist auch der Mohilo mit etlich 1000 Mann eine Meile von Ihrer Königl. Majest. Lager angelangt . . .“

¹⁷⁷⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 853; Dalerac, I, 360; I. Szujski, IV, 95. Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLIII. W. 1684, Lemberg vom 5 Octobr.: „Mit letzter Post vom 26 Septembr. unter Caminiec, aus dem Königl. Lager, hat man, daß den 22, Sultan Galga, mit etlichen tausend Tartarn jenseit Chocim ankommen, und mit den unsrigen, welche in 6000 Mann starck sich befanden, in Action gerathen, weil jene über den Dniester schwimmen wollen; Die Cosacken aber haben ihnen auff allerhand Weise Abbruch gethan, und wiederumb zurück getrieben, wobei auch unsere Cavallerie viel geholffen, und die Tartarn von den Pferden herunter geschossen. Insonderheit haben die Cosacken durch einen absonderlichen Vortheil und Hinterlist ihnen ziemlichen Schaden zugefügt, indem sie unterschiedene Pferde in den Sträuchen angebunden, welche denn ein Schreyen und Gerausche gemacht, daß die Tartarn vermeinet, es wären einige Horden Vieh allda, und hätten sich verlaufen, welche sie also in ihr Lager holen wolten, sind aber dermassen bewillkommet worden, daß die meisten davon erschlagen, viel gefangen, und wenig wieder zurück kommen sind“.

¹⁷⁸⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 938—947 (Relatio gestorum . . .); Coyer, III, 24—28; Dalerac, II, 32—41; Dupont, 178; Дополненіе къ актамъ истор., XII, 302; I. Szujski, IV, 97—98.

¹⁷⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLI. W. 1685, Lemberg vom 20 Septemb.; I. Szujski, IV, 97.

¹⁸⁰⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XLI. W. 1685, Lemberg vom 20 Septemb.

У самім поході могли приймати участь тільки якісь окремі козацькі відділи.¹⁸¹⁾ В львівській кореспонденції з 20 вересня (н. ст.) говориться, що командировано було Палія в 600 коней „у наш лагер“, щоби дізнатися, де стоїть військо.¹⁸²⁾ Проте його участь у поході Яблоновського залишається справою дуже непевною. У А. Тайнера згадується про якогось полководця „Pateja“ (можливо, що перекинуто тут ім'я Палія!), під якого проводом козаки, відбиваючись від турків і татар разом із польським військом, знаменито билися.¹⁸³⁾ Могили тут напевно не було. Його присутність була очевидно важнішою в Немирові з огляду на загрозу татарського нападу, чому для підкріплення немирівського гарнізону післано було ще й київського стольника Ласького.¹⁸⁴⁾ Могила використав нагоду та післав в Ягорлик 4000 козаків, щоби захопити там претендента на гетьманську булаву, Сулименка, разом з його прихильниками. Ягорлик було взято, і сам Сулименко попав у полон,¹⁸⁵⁾ про що ми вже раніше згадували.

Молдавський похід 1686 р. повинен був нарешті справдити надії Яна Собеського. На увазі малося витиснути турків із Європи координованими операціями поляків у Молдавії і Валахії аж до Дунаю, а австрійців на Дунаю, Венеції в Мореї і на морі, Москви проти кримських татар, січових козаків на Чорному морі. Для свого сина Якова король сподівався заснувати молдавсько-валашське королівство.¹⁸⁶⁾

Похід почався в літку 1686 р. під проводом самого короля. Військо йшло тою ж дорогою що й минулого року: через Буковину до Молдавії. В середині серпня воно вже було в Ясах, де короля прихильно зустрінули представники молдавського боярства, але господаря Кантемира не було, бо він подався до турків. Від Яс Собеський рушив у південнім напрямі на територію буджацької орди. Ідучи вздовж Прута, він мав на меті досягнути берег Дунаю і з'єднатися тут з цісарським військом. Але природні обставини і турецько-татарський спротив показалися сильнішими ніж пляни короля. В буджацьких степах панувала з двох років засуха; татари підпалили траву й дерево, так що полякам йти далі стало неможливим. На початку вересня почався відступ. Його етапами були Яси, Сучава, Буковина. Повертаючись старою дорогою через буковинські ліси до дому, польське військо мусило весь час битися з татарами і турками і нести сильні втрати. Надія на з'єднання з австрійським військом завела. З другого боку і Москва не зробила сподіваного в цім році нападу на Крим. Ця невдача була для поляків тим більш неприємна, що союзники саме в 1686 р. зробили значні поступки в своїх операціях проти Туреччини: герцог лотарингський Карл зайняв Будапешт, а Венеція обсадила Морею.¹⁸⁷⁾

На похід 1686 р. зроблено було великі приготування. Інноцентій XI дав значні гроші, з яких чимало пішло й на військо Могили та на вербу-

¹⁸¹⁾ Dalerac, II, 40.

¹⁸²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II, St. der XLI. W. 1685, Lemberg vom 20 Septemb.

¹⁸³⁾ A. Theiner, Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, Rome 1863, III, 697 (Extractus litterarum Ducis Regni ex castris ad vallum Trajani ad Zuki 10 Octobris 1685).

¹⁸⁴⁾ I. Szujski, IV, 97.

¹⁸⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II, St. der XLIV. W. 1685, aus dem Königl. Feldlager unter Bujan in der Wallachey vom 1 Octob.

¹⁸⁶⁾ A. Śliwiński, Jan Sobieski, Warszawa 1924, 165; I.-B. Morton, Sobieski Roi de Pologne 1620—1696, Paris 1933, 265.

¹⁸⁷⁾ A. Zaluski, т. I, ч. II, 959—968 (Relatio actorum in castris anno 1686); Coyer, III, 39—47; Dalerac, II, 165—193; A. Śliwiński, 166—167; I.-B. Morton, 266—268; I. Maurer, 790. Про похід 1686 р. існує спеціальна розвідка Хованця (Czesław Chowaniec, Wyprawa Sobieskiego do Moldawji w 1686 r., Warszawa 1932, 148 str.), але, на жаль, я не міг дістати цієї праці і тому не знаю, чи автор щось говорить про участь козаків в цім поході чи не.

вання охочого елементу. Коли повірити кореспонденціям до ляйпціської газети, то в загальному змобілізовано було до 10000 козаків.¹⁸⁸⁾ Отримавши гроші, деяка частина з наwerbованих людей мала знову розійтися на всі боки, при чім прийшло і до якогось заворушення проти гетьмана.¹⁸⁹⁾ Але воно очевидно не мало поважного характеру, бо Могила й далі виступав як активний чинник.

Ще задовго перед походом було здобуто на Правобережжю такі фортеці як Бар і Меджибож. Маємо вражіння, неначе турки налякалися великих польських приготувань до військових операцій і, щоби скріпити в першу чергу камянецьку залогу, спішно залишили укріплені пункти поблизу Камянця, не зруйнувавши навіть фортив.¹⁹⁰⁾ Хто зайняв Меджибож, не маємо відомостей; але Бар мали захопити козаки „durch ein Stratagem“. ¹⁹¹⁾ Ці міста передано було польським властям, які з наказу короля вмістили в них польські гарнізони і почали їх наново укріплювати.¹⁹²⁾

Під час самого походу Яна Собвського Могила залишився на Правобережжю. Його завданням було разом із Дружкевичем стерегти Камянець і не допускати до турецьких випадів з фортеці.¹⁹³⁾ Їх діяльність мала бути успішною: навколо Камянця було зайнято цілий ряд замків, що до того належали туркам, і взагалі утруднено ворогові комунікацію з фортецею.¹⁹⁴⁾ Але й у польського короля були козаки.¹⁹⁵⁾ Коли королівська квартира знаходилася неподалеку від Яс, мав там повиявитися Палій з полком „найстарших і найліпших козаків“.¹⁹⁶⁾

Кампанія 1687 р. мала бути поведена координовано з Москвою і Са-

¹⁸⁸⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXI. W. 1686, Jaworow vom 12 May; там же, Königsberg vom 17 May; das IV. St. der XXX. W. 1686, Königsberg vom 29 Julii; 31 Woche 1686 Fama, Königsberg vom 30 Julii.

¹⁸⁹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXII. W. 1686, aus Kalusz vom 24 Julii: „Ihr. Königl. Majest. haben unweit Caminiec auff der Fourage den Herrn Castellan Chelmsky gelassen, auch mit ihm den Cosackischen Feld-Herrn Mohila; weil aber die Cosacken wieder ihn zu revoltiren beginnen, hat man ihn, allem Unheil vorzukommen, anher beordert, und indessen das Commando dem Busley (?), sonst bei ihnen einem beliebten Mann, gegeben; die Fußvölcker beginnen zwar in etwas weg zu laufen; allein man hat die in den Pässen verlegte Compagnien beordert, dieselben aufzufangen, und ins Lager zu bringen, wie es denn auch geschiehet“.

Порів. Акты Запад. России, V, 196 (№ 166), де говориться (під датою 26 вересня 1686 р.), що сподіваються прибуття Могили з 2000 коз. з під Язловця до Немирова.

¹⁹⁰⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 974—975 (Copia literarum Regis ad Sanctissimum in aere Stryzensi 27 Octob. 1686).

¹⁹¹⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XVII. W. 1686, aus Königsberg vom 20 Aprilis: „So übel sonst die Zeitungen aus der Ukraine von einem neuen Einfall der Türcken und Tartarn eine Zeit her gelauret, so gut und veränderlich kommen selbige nunmehr ein, daß nehmlich die Cosaken die starcke Festung Baar, welche nächst Caminiec in selbiger Gegend die berühmteste ist, den Türcken durch ein Stratagem abgenommen, und selbige wieder unter Ihr. Kön. Majest. von Polen Botmässigkeit gebracht haben, worvon wir mit nächstem der Continuation gewärtig sind“.

¹⁹²⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXV. W., Jaworow vom 6 Junii: „Ob wohl die Türcken Miedzibor und Bar durch Minen schleiffen wollen, haben sie dennoch aus Mangel des Pulvers ihnen wenig Schaden zugefüget, dannerher Ihr. Königl. Majest. in diese Festungen Besatzung bringen lassen, und die neue Fortification befohlen, weil der Feind dieselben mit aller Munition in grosser Furcht verlassen“.

¹⁹³⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXVII. W. 1686, Lemberg vom 20 Junii; das II. St. der XXXV. W. 1686, Lemberg vom 18 Augusti. Також Hollandse Mercurius 1686. Het Seven-en-Dertigste Deel. Haerlem 1687, ст. 246.

¹⁹⁴⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXVI. W. 1686, Lemberg vom 22 Augusti.

¹⁹⁵⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II. St. der XXXIX. W. 1686, Lemberg vom 12 Septemb.

¹⁹⁶⁾ Leip. Post- u. Ord.-Z. Das III. St. der XXXVII. W. 1686, aus dem Königl. Feldlager bey Seepanowa 7. Meilen von Jaß vom 27 August.

мойловичем, але співпраця і тепер не пописалася.¹⁹⁷⁾ На цей раз операції направлено було проти Камянця. Вони почалися в літку і тягнулися ще в осени 1687 р. Хорий король доручив командування своєму синові Якову. Облога фортеці була, як влучно висловився Далерак, не більше як військовою демонстрацією.¹⁹⁸⁾ Польська артилерія десять день обстрілювала Камянець і звичайно нічого не осягла.¹⁹⁹⁾ Врешті прийшлося відступити без усякого результату.²⁰⁰⁾ Могила і Палій також приймали участь в операціях. Подобиць про їх акції ми не знаємо, але, здається, їх головним завданням була боротьба з татарами, що вешталися навколо Камянця.²⁰¹⁾ Можливо, що на цей раз козацтво не дуже то енергійно воювало: забракувало грошей, які ранище так щедро йшли з боку Ватикану.

Також і операції другої половини 1688 р. провадилися навколо Камянця та його комунікаційних доріг. На чолі командування стояв вел. коронний гетьман Яблоновський. Він, здається, хотів не допустити до заправління Камянця з Яс. Але навіть цього не вдалося зробити: татари доставили необхідний для фортеці провіант через Буковину. Війна взагалі велася мляво. Субсидій на війну не було; не поступало й необхідних для ведення війни податків. Урешті решт прийшло до сутички між Яблоновським і Нурадином султаном з його татарами на жванецькім полі, але на цім все й закінчилося.²⁰²⁾ Про участь козаків в цих операціях не маємо відомостей. Є тільки в матеріялах Востокова згадка про те, що (правдоподібно в осени 1688 р.) Могила і Палій стояли під Язловцем.²⁰³⁾ Припускаємо, що їх зацікавлення війною було незначне: Могила переживав кризу, бо його опускали козаки; Палій звертав свій зір на Мазепу і Москву.

Як би ми не оцінювали польську військову діяльність у 80-х роках XVII ст., все ж таки мусимо признати, що саме королем положено було надзвичайно багато енергії у ведення війни. Він мав широкі пляни і раз у раз пробував перевести їх в життя. Ясно, що й козацьке військо було йому саме в цю пору надзвичайно потрібне. Часи Собеського (80-ті роки) — це період фаворизування козацтва королем з власних потреб польської державности. І козаки в загальному дійсно не завели короля в його надіях: вони чимало зробили в боротьбі проти татар і турків, що, думаємо, видно й з нашої праці.

Але вже в 90-х роках відносини виразно змінюються. Постійно хорий король починає відтягатися від справ, які досі для нього були такими актуальними. В 1691 р. він ще раз зробив похід у Молдавію, але це був уже останній. На верх виходять в Польщі елементи, які, не цінячи військової праці козацтва, вбачають в нім і веденої під його охороною колонізації ворожі для себе соціальні і національні тенденції. Вже здалека, перед зміною на престолі намічаються лінії польсько-української боротьби на Правобережжю, якої рішуча фаза приходить після Карловицького миру 1699 р. між Польщею і Туреччиною.

¹⁹⁷⁾ W. Konopczyński, Dzieje Polski Nowożytnej, II (1648—1795), Warszawa—Kraków 1936, 111.

¹⁹⁸⁾ Daleras, II, 216.

¹⁹⁹⁾ Coyer, III, 65.

²⁰⁰⁾ Про цю кампанію див. A. Załuski, т. I, ч. II, 994 й д. (Relatio actorum in castris anno 1687).

²⁰¹⁾ A. Załuski, т. I, ч. II, 699; 32 Woche 1687 Fama, Lemberg vom 24 Julii; 51 Woche 1687 Mercurius, Warschau vom 8 Novemb.; Leip. Post- u. Ord.-Z. Das II, St der L. W. 1687, Lemberg vom 27 Nov. und Warschau vom 5 Dec.

²⁰²⁾ I. Szujski, IV, 107—108; W. Konopczyński, 111; порів. Coyer, III, 87.

²⁰³⁾ A. Востоковъ, 224.